

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

15513

Այս - Խաչօր

Ինքնագրամատի վարակետից
1905թ.

891.99

Մ-76

9-10

6 NOV 2011

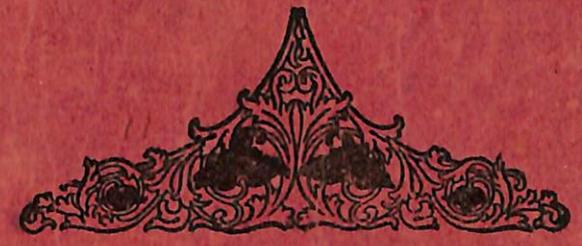
15513

թիւ 4

ՄԻՐ—ՀԱԶՕՐ

ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆ ՎԻՊԱԿՆԵՐ

«ՄԻՐԿ» ԵՄԲՐ
ՄԷԿ ՓՐԱՅ ՊՈՍՏՈՒՅԻՆԵՐ
ԿՈՒՌՑԻՆԸ
ԱՐԻՒՆՈՑ ՀԱՄԱՐՆ

Տպարան ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ

27 Beach St., Boston, Mass., (U. S. A.)

1905

831.39

Մ-76

ԹԻԻ 4

Մ Ի Բ - Չ Ա Ջ Օ Ր

Յ Է Ղ Ա Փ Ո Ւ Ա Վ Ա Ն Վ Ի Պ Ա Վ Ն Ե Ր

(Արտատպւելիս «Հայրենիք» Շարաթաթերթէն)

Տ ա ր ա ն «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»ի

27 Beach St. Boston, Mass. (U. S. A.)

1905

15513

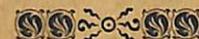
02.07.2013

43956

«ՄՐՐԻԿ» ԽՄԲԻ ՄԷԿ ՕՐԻԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(Թորգոմի Յիշատակին)

Խաւար գիշեր մըն էր, երկինքը թանձր ամպերով ծածկւած. կենդանութիւնը չկար, կարծես. ո՛չ կեանք, ո՛չ շարժում: Խաւարի մէջ իրար ետեւէ անորոշ սաւերներ՝ կարծես երկրի ձեղքրտուքէ մը դուրս ինկած՝ խորհրդաւոր լռութեամբ կը քալէին: Դաշտավայր մը, շուրջը ամառի, ո՛չ մարդ, ո՛չ մարդասուն. դաշտի գիւղերուն մէջ լոյսը հանգած, կեանքը դադրած. երկիրը կը խորդար, մարդիկ իրենց տները քաշւած կը խորդային, Աստուած ալ կը խորդար ամպերով ծածկած երկինքին մէջ:

Խորհրդաւոր սաւերները անձայն, անշուշտ, զգուշօրէն կ'առաջանային. ստէպ կանգ առելով շրջակայքը կը դիտէին. խաւարի մարդիկ էին արդեօք, խաւարով ծածկւած. ուր կէ՞ կուգային, ու՞ր կ'երթային...

Եթէ մէկը այդ պահուն մօտիկ գտնէր այդ շարագուշակ երևոյթով սաւերներուն, հետագայ խօսակցութիւնը պիտի լսէր, որը ցած ձայնով մը կը փսփսային անոնք իրար ահանջի, կարծես իրենք իսկ վախնալով իրենց ձայնը լսելէ:

1443-2001

- « Վստա՞հ ես թէ ճամբան չկորսնցուցինք » :
- « Այո՛, ձեռքիս հինգ մատներուն պէս ծանօթ եմ այս տեղերուն : »
- « Դեռ շատ մնա՞ց » :
- « Երկու ժամ » :
- « Ապահո՞վաբար » :
- « Հը՛մ » :
- « Ո՞ր գիւղը պիտի իջնենք . »
- « Դ »
- « Կազմակերպութիւն կա՞յ հոն » .
- « Հը՛մ » .
- « Կառավարական զինւոր կա՞յ արդեօք » .
- « Հը՛մ . »
- « Ի՞նչ հըմ տօ՛, զինւոր կա՞յ » .
- « Աստուած գիտէ » .
- « Ինչ՞ու չես ըսեր՝ սատանան գիտէ . »
- « Ատ աւելի շիտակ է . »
- « Տէ՛, քչէ »

* *

Կ'երթային . բայց ու՞ր . թանձր խաւարին մէջ՝ մարդանկարող էր իր սեփական քիթը տեսնել , ուր մնաց ճամբան — եթէ միայն ճամբայ կայ հոն : Զխաւորներ էին , երևոյթին նայելով հեռուոր վայրէ մը կուգային . հասարակ ճամբորդներ ըլլալու չէին սակայն , ոչ ալ պանդխտութենէ տուն վերադարձողներ . հետերնին ո՛չ անկողին կար , ոչ ալ սնտուկ , պանդուխտներու անհրաժեշտ իրերը . ոչինչ չունէին , ոչինչ . միայն խաւարին մէջ կը նշմարէին ուսերնին ձգած հրացանները , կողքերնէն կախւած սրերը , ատրճանակներ , առի շեղ և խաչաձև ձգւած փամփշտնոցներ , մէջքերնուն չորս բոլորը երկու երեք շարք նորէն փամփշտնոցներ , պայուսակնուն մէջ լցուցած նորէն փամփուշտ Զինւած էին , զինւած մինչև ատամները :

Արիւնի մարդիկ էին . դժւար թէ . արիւնի մարդոց շատերը արիւնի վախկոտներ կ'ըլլան : Իսկ ասոնք բաց դաշտի մէջ ինկած վայրի գազաններու նման սողացողներ էին , վագրի պէս յարձակող , կայծակի պէս զարկող խաւարի ծոցէն դուրս ինկած ոգիներ , լոյսին մէջ հաւող . կարծես միս ոսկորէ շինւած չըլլային , անե-

րևոյթ , աննիւթական . բայց դոյ էին . և դաշտի բնակիչները գիտէին որ կան ու կ'ապրին այդպիսիները . հայը հպարտութեամբ կը հաւտար անոնց գոյութեանը , քիւրտը երկիւղով , թիւրքը՝ սարսափով : Շատերը կ'ուզէին տեսած ըլլալ այդ անտեսանելիները , տեսած ըլլալու սարսափով համակւած ըլլալու համար : Հայերը , դաշտի վիզը ծուռ առայաները , անոնց անունը լսած ատեննին — թիւրքերու քով կ'անիծէին անոնք , որովհետև կ'զգային թէ ակամայ օրհնութիւն պիտի թափէր իրենց շրթունքներէն . ու հեռու կը փախչէին , որովհետև ներքին ուժ մը անոնց կողմը կը քաշէր իրենք : Հրասպարակաւ կը հայհոյէին , առանձին կ'աղօթէին . « Փա՛ռք քեզ , Աստուած , փա՛ռք քեզ , լուս աչքով արժանի էրիր մեզ հայու զինւորն ալ տեսնելու » :

Հայու զինւոր ի՞նչ կարծես բառերը բերնիդ կը խառնին , ականջներուդ խորթ կը թւի . կը սիրես , բայց կը դժւարիս հաւտալ , բայց տարօրինակ քաղցրութիւն մը ունի , ու մինչդեռ տարակուսանքով մը կը ծռմոտիկես դէմքդ , շրթունքներդ մեքենօրէն կը կրկնեն « Հայու զինւոր , հայու զինւոր , հայու զինւոր » ու կը զայրանաս ինքիւ վրադ , որ անկարող ես մտքիդ մէջ պատկերացնել հայ զինւորը : Ու՞ր է հայ զինւորը , ինչո՞ւ շարան-շարան չեն անցնիր առկալէ հայ տարազով , սպառազէն ու շողշողուն , գլուխնին ջեղէր հայ տարազով , սպառազէն ու ուրախ : Ինչ՞ու չես տեսներ , որպէս վեր բռնած՝ հպարտ և ուրախ : Ինչ՞ու չես տեսներ , որպէս զի տեսած ըլլալու երջանկութիւնը վայելես , կուրծքդ լեցւի անհուն ուրախութեամբ , զգաս թէ հայն ալ ազգ մըն է իր անկախութեամբը և ուրիշ բախտաւոր ազգերու նման , կրնայ կեանք ունենալ , ազգային ինքնուրոյն կեանք : Ուր է հայ զինւորը թերհաւատ ես , կ'ուզես տեսած ըլլալ հաւտալու համար , հաւտալ պաշտելու համար հայ զինւորը , խեղճ մարդ Աչքովդ տեսած ըլլալ կ'ուզես , լա

* *

Խաւար է , աչքերդ չեն կրնար ջոկել քարը ծառէն . միապաղաղ սևութիւն մը կը տարածւի չորսդիդ . առջևդ նայէ՛ , աչքերդ պիտի վարժւին մութին ու պիտի նշմարես տարտամ սուերներ , որոնք զգուշութեամբ կը շարժւին : Կեցի՛ր չըլլայ որ շարժիս տեղէդ . խաւարին մէջ ամէն շարժում թշնամի է զինւորին . շունչդ փորդ քաշէ , չըլլայ որ շունչ մը լսեն . տեսա՞ր հայ զինւորը , տասը , քսան , քը-

սանհինդ... խաւարին մէջ փալփլացող աչքերը կը տեսնե՞ս, կարծես արծւի աչքեր ըլլան առո՞նք: առնական կրծքերնուն տակ դարերու վրէժը դիզւած փոթորիկներ կը հանէ, հրաբուխի պէս կ'որոտայ կուրծքերնուն տակ դարերու վրէժը, վա՛յ թէ հրաբուխը պայթի... ներսիդինին բռնկող կրակէն կը ցլան աչքերը, թշնամու արիւնով գինովցած աչքերը: Տե՛ս զգեստնին. երկար ճամբորդութեան մէջ ծուրկ ծուրկ եղած է ու պաշարի տոպրակնին դատարկ, անօթի են ու շատերը խոտ կը ծամեն... բայց նայէ՛ անոնց աներկիւղ երեսներուն, արևէն սեցած վճռական դէմքերուն. հո՛ն, ազգին ապագան պիտի կարդաս, մահւան դէմ քմծիծաղ մը... անոնց կրծքին տակ բաբախող տաղւած սիրտ մը պիտի գտնես, կնոջ մը սրտէն աւելի կարեկից, աւելի քնքուշ դէպի տառապողները — անգու՛թ, անկարեկից դէպի թշնամին... Խե՛ղճ մարդ, դուն չես գիտեր թէ ինչո՞ւ կ'ապրիս, բայց անոնք գիտեն թէ ինչո՞ւ կ'երթան մեռնելու: Ո՞վ է անոնց առաջնորդը — քու թշուառութիւնդ: Ո՞վ մղեց անոնք այդ ճամբան — կեանքը: Ու՞ր կ'երթան — դէպի մահ: Ինչո՞ւ — որպէսզի իրենց մահով կեանք առնէ ժողովուրդը: Տուն տեղ չունի՞ն, ետենին չե՞ն նայիր իրենց հայրենի օճախը փնտռելու — կը նային՝ մոռնալու համար. մէկ օճախ ունին՝ հայրենիքը: Հապ մայր, քոյր չունի՞ն, կամ սիրական մը իրենք փնտռող, կարօտնին քաշող — ունին, արիւնի մէջ լողացող ժողովուրդը: Ահա՛ հայ զինուորը:

Այդ չարագուշակ սուերները, այդ խաւարի մարդիկը ֆիտայիներ էին, ժողովուրդին հարազատ զաւակները, որոնք երկար օրեր անհնարին նեղութիւններ քաշելով հասած էին վերջապէս Մ... դաշտը, մօտ էր իրենց նպատակակէտը, ո՞վ գիտէ թերևս մօտեցեր էին և իրենց կեանքի վախճանին:

Ճամբայ ելած էին, առանց շու՛տ տեղ հասնելու մեծ յոյս մը ունենալու. դժւար էր երևակայել անգամ թէ 8-9 օր առանց ո՛ւրէ պատահարի պիտի կրնային անցնիլ երկրի մը մէջէն, ուր ամէն մէկ քայլափոխին վտանգ մը կը տնկի առջևդ, ուր ամէն մէկ քայլը արիւնով կ'առնի, ուր ամէն բան թշնամի է քեզի, թիւրքը, քիւրտը, կառավարութիւնը — եթէ դաշտի մէջէն է ուղիդ — թէ ճամբան, թէ ծարաւը, ու այդ բոլորին փոխարէն ոչ մէկ օգնութիւն, ո՛չ մէկ դիւրացուցիչ միջոց, ո՛չ մէկ բարեկամ.

միայն գիտակցութիւն մը — որ ամէնը կ'արժէ, որով կը դիմագրաւես բոլոր թշնամիներուդ, որով ներշնչւած կ'երթաս առաջ — պարտքդ կատարած ըլլալու գիտակցութիւնը: Մահւընէ չես վախենար, դէպի մա՛հ կ'երթաս, ոչինչ չունիս կորսնցնելիք, ամբողջը ունիս շահելիք:

Բոլոր արգելքները մէկդի նետած, նեղութիւնները արհամարհած, ցուրտին, բուքին, արևի, անձրևի տակ միշտ առաջ քալած, դաշտը հասեր էին: Մեռնելու եկած էին, ու նոր կեանք կ'ստանային մայր-երկրի մէջ. ի՛նչ երջանկութիւն. այդ կեանքը նորէն պիտի կրնային զոհաբերել ժողովուրդի սուրբ դատին համար:

Նոր ցանւած արտի մը մէջէն կ'անցնէին. նախորդ օրւան անձրևը կակուղ հողը թրջած, չափազանց կը դժւարացնէր ձիերու քայլերը. մօտեցեր էին Դ. գիւղին. հոն պիտի անցնէին ցերեկը, իսկ միւս գիշեր Սասուն պիտի ըլլային...

Ամբողջ ճամբորդութեան միջոցին այդ աստիճան ծայրայեղ զգուշութիւն չէին բանեցուցած. քանի մօտեցեր էին որոշւած վայրին, այնքան ալ աւելցեր էր յոյսը՝ տեղ հասնելու, փափաքը՝ ընկերները գրկելու: Յեղափոխականի յոյսը կը նմանի մարելու մօտ ճրագի մը պլպլումին. ո՛չ կը մարի, ո՛չ ալ պայծառ կերպով կը լուսաւորէ. բայց կայ: Առանց յոյսի ֆիտայու կեանքը անտանելի պիտի ըլլար. հայ զինուորը անօթի՛ կը յուսայ, նեղութեան մէջ՝ կը յուսայ, կուր մէջ՝ կը յուսայ, հոգևարքի մէջ՝ կը յուսայ ապագայի յաղթանակին: Յոյսը յեղափոխութեան ջիղն է, անձնազօհութիւնը՝ միսը. երկուքը իրար խառնւած՝ կը կազմեն ֆիտային:

* * *

Խումբը հիմա ինկած էր երկու արտերու միջև գտնուող նեղ շաւղի մը վրայ. քառորդ ժամ մըն ալ շարունակեցին ճամբան, միևնոյն լուութեան մէջ. խումբին ուղեցոյցը կանգնեցաւ յանկարծ ու անմիջապէս իրեն մօտ գտնուող խմբապետին դռնալով՝ ըսաւ.

— « Ալ հոս կենանք ».

— « Ինչո՞ւ ».

— « Քիչ մնաց, լաւ է որ լուր տանք », ու ցուցամատները բերնին երկու անկիւնները կոխած, երկար մը սուլեց: Ամբողջ խումբը ականջ կտրած՝ սրտատրոփ կ'սպասէր պա-

տառխանի մը: Ոչինչ չէր երևեր շրջակայքը. միայն մ'թու-
թեան վարժ աչքեր հազիւ կը նշմարէին բաւական տարա-
ծութեան վրայ, իրար մօտ փուած մութ զանգւածներ —
Դ. գիւղն էր ան: Հինգ ծանր վայրկեաններ անցան. սպա-
սողական տառապագին դրութիւն մը խումբին համար. ա-
մէնափոքր շուկ մը, տերեւի խշխշոց մը ելէքտրական հո-
սանքի պէս կը ցնցէր անոնք: Սակայն ո՛չ մէկ ձայն, ո՛չ
մէկ շարժում չէր պատասխանած իրենց կոչին, կարծես հոն
կեանքը տեղի տւած ըլլար մահւան. գիւղը մարդաբնակ
վայր մը չէր, այլ հին աւերակներու կոյտ մը — այնքան
չա՛տ Հայաստանի մէջ...

Ճիտայիններէն ոմանք սկսան քրթմնջել «ինչ՞ու պատաս-
խան չի գար, շարունակենք ճամբան»: Սպասողական դրու-
թիւնը անորոշ վտանգ մը ունի, որը ամէնքը կ'զգան, բայց
ոչ ոք չի տեսներ: Խումբը կրնայ անհամբեր ըլլալ, կրնայ
զայրանալ յապաղումի համար, բայց ուղեցոյցը անտարբեր
է անոնց ըսածներուն, ան գիտէ իր գործը, իր որոշ հաշիւն
ունի ան: Ուղեցոյցը երբեք չ'ենթարկւիր խումբի պահանջ-
ներուն. խմբին մէջ առանձնաշնորհալ դիրք մը ունի ան.
Իրաւ է թէ խմբապետը ղեկավարն է խմբին, բայց ուղե-
ցոյցն է խմբին առաջնորդը. մէկը խմբին ուժը կը ներկայ-
ացնէ, միւսը ապահովութիւնը. երկուքն ալ անհրաժեշ-
տութիւններ. ուր ապահովութիւնն է խնդրի նիւթը, հոն
ամէնքը կը խոնարհին ուղեցոյցին հեղինակութեան առջև:
Վերջապէս ուղեցոյցն ալ սպասելէ ճանձրացած՝ նորէն
կրկնեց սուլոցը, այս անգամ աւելի բարձր ու երկար. բա-
րբախտաբար շատ չսպասեցին. հեռուէն սուլոցի երկար և
ձիգ ձայն մը պատասխանեց, դէմքերը պարզւեցան, շար-
ժում մը սկսաւ խումբին մէջ: Խաւարին մէջ հազիւ նըշ-
մարելի սուեր մը երևցաւ, որ քանի կը մօտենար՝ մարդ-
կային ձև կ'ստանար. 50 քայլ հեռու՝ դիմացէն եկողը ձայն
տւաւ.

- « Հէ՛յ, ո՞վ էք » .
- « Տօ՛, մենք ենք... է՛... »
- « Դուք ո՞վ էք » :
- « Ե՛ս, Աւտօն » :

— « Վա՛յ, քու հոգուն դուրպան, Աւտօ ձան », ու ըստ-
ւերը արտի մէջէն վազեց դէպի խումբը, ուղեցոյցը ձիէն
իջած էր. երկու ընկերները իրարու գիրկ ինկան:

— « Է՞ս ինչ խապար է, Աւտօ, ինչո՞ւ առաջուց իմաց
չտւիք, բնաւ լուր չունէինք թէ նոր խումբ պիտի գայ » :

— « Է՛հ, ասպէս պատահեցաւ », պատասխանեց Աւտօն,
ու դառնալով խմբապետին. « պարոն ջան, ձիերէն իջէք » :

Ճիտայինները ակնթարթի մը մէջ ձիերէն իջած ու ա-
նոնց սանձերէն բռնած կ'սպասէին. դիմաւորող երիտասարդը
մօտեցաւ խմբապետին.

— « Բարով ըլլայ ձեր գալուստը, հազար բարով, մեր
գլխի վրայ. Աստուած զօրութիւն տայ, սուրբ կարապետ
կարողութիւն տայ ձեզ. մեծ է հայի Աստուածը, մեր հեռա-
ւոր աղբարներ մեզ քեօմակ չընեն, մեր նեղ սհաթին չհաս-
նին, ի՞նչ կ'ըլլայ մեր վիճակ. ձեր ճանին մատաղ, դուք
մեր աչքի լուսն էք, ձեր ճամբան սպասելով մեր աչքերը
կուրցան. վերջապէս հասաք, մեզի եթիմ չձգեցիք, արունի
օրերուն իզուր չսպասեցինք ձեզ, Քալեցէք, աղբարներ,
տունով տեղով ձեր ծառաներն ենք. գիւղը ձերն է, ունե-
ցած չունեցածնիս ձերն է, մենք ալ ձերն ենք » ու խոշոր
խոշոր արցունքի կաթիլներ կը թափէին նորեկի աչքերէն:

Գեղջուկ հայրդու սրտաբուխ խօսքերը խորապէս յու-
զեցին Ֆիտայինները, իսկ խմբապետը իբր ամբողջ պատաս-
խան, պինդ մը պլլւած երիտասարդին, համբոյրներով ծած-
կեց ան. պահ մը գրկւած մնացին: Երկուքն ալ կ'արտաս-
ւէին, ուղեցոյցը՝ քիչ մը հեռուն կանգնած՝ ինքն ալ կ'ար-
տասէր. Ֆիտայիններն ալ կ'արտասւէին: Ինչե՛ր չէին ըսեր
այդ արցունքները... Հեռաւոր եղբայրներ, արիւնի ծովի
մէջէն անցնելով, օգնութեան կը հասնէին տառապանքի եղ-
բայրներուն. անոնց արիւնը կուգար խառնելու տեղացի-
ներու արիւնին, արցունքը՝ արցունքին. կեանքի կռիւը մի-
ասին առաջ պիտի տանէին, տառապանքը բաժնէին, «ես»ը
պիտի վերնար մէջտեղէն, «մեր»ին համար պիտի գործէին.
աւելի մեծ եղբայրացում մը կրնա՞ր երազել արդեօք:

Խմբի տղաքը ձեռքէ ձեռք կը խլէին տեղացի կտրիճը:
Ասլան էր անունը, կարճահասակ, թիկնեղ տղայ մը, հա-
զիւ քսան տարու:

Երբ վերջապէս գիրկընդխառնումներն ու համբոյրները
վերջ մը գտան, խումբը հետեւեցաւ ուղեցոյցին ու Ասլա-
նին, որոնք առաջ ինկեր, իրարու հետ խօսելով, կ'առաջնոր-
դէին խումբը դէպի գիւղ:

— « Գիւղին մէջ շուն կայ — քիւրտ պահապան » կը հարցնէր ուղեցոյցը :

— « Կար, բայց անցեալ օր երդիքէն վար իյնալով ոտքը կոտրեց, հիմա գլխինց տանը շնթուկեր է. հաղիւ թէ շաբաթէ մը կարողանայ ոտքի ելլել : »

— « Տէր Օվակը հո՞ս է » .

— « Այո՛, »

— « Առտու լուր կուտաս անոր, հա, չմոռնամ ըսելու, աշխատէ որ գիւղին մէջ մարդ չիմանայ մեր գալը : »

— « Բա՛ն չունիս, ամբողջ գիւղը օրօրոցի լաճէն սկըսած մինչև պառաւները Ընկերութեան մարդ են, կօմիտէի գլխովը կ'երդնուն : »

— « Հը՛, խուճիկն հաւնեցա՞ր » .

— « Փա՛ռք քեզ, Աստուած, սուվարի Փիտայի ալ տեսանք » :

— « Ուրիշ բան չտեսա՞ր » :

— « Ի՞նչ է որ » .

— « Խմբապետի քովէն գալողի ձեռքինը » .

— « Ես բան չեմ տեսներ » .

— « Լաւ նայէ » .

— « Մի չարչրեր իս, ըսէ է՛ » .

— « Դրօշակ... »

— « Ի՞նչ... »

— « Հայկական դրօշակ... »

* *

Դրօշակ, ու կայծակէ զարնածի պէս կանգնեցաւ երիտասարդը. աչքերուն չէր հաւտար, արդեօք իրա՞ն էր... քովը կանգնողին ձեռքը հայոց դրօշակ... Դարեր անցեր էին, հայ հողի վրայ չէր ծածանած հայու դրօշակը, հիմա հեռու, շա՛տ հեռու տեղերէ բուռ մը քաջեր եկեր, հայկական դրօշակի հովանուն տակ, հին անցեալը կը վերականգնէին. Հայը երկար մեռելութենէ յարութիւն առած կը վերակենդանանար, արիւնէ վախցող հայը արիւն կը թափէր, զէնքէ սարսափող հայը՝ զէնքը պինդ կը գրկէր կրծքին, մահուան առջև դողացող հայը՝ անվախ դէպի մահ կը դիմէր: Նախնական սթափումներ էին ասոնք. բայց հայը նոյնիսկ մոռցեր էր թէ ատենով հայկական դրօշակն ալ գոյութիւն ունէր, չէր կրնար երևա-

կայել թէ ան կրնար նորէն ծածանիլ հայ երկրին մէջ :

Ի՞նչ է դրօշակը, լաթի կտոր մը, ոչ աւելի ոչ պակաս, սակայն այդ անարժէք իրը ամբողջ ժողովրդի մը պատիւը կը ներկայացնէ. մարդիկ տուն տեղ ձգած կը մտնէին արիւնի ճամբան, անստուգութեան ճամբայ մը, ուրկէ՛ հազարաւորներ կ'երթան, բայց քիչեր կը վերադառնան, ու ամէն մարդ գիտէ ատ. ոչ ոք հոգ չ'ընէր սակայն իր անձնական ապահովութիւնը, գիտէին որ կեանքը վերջ մը ունի, ի՛նչ հոգ թէ այդ վերջը շուտով պիտի գայ անկողնի մէջ, թէ բաց դաշտի վրայ. իրենց պահանջը հրացան մըն է ու փամփուշտներ: Բայց իրենց կեանքերուն համար անհոգ այդ մարդիկը՝ կը դողան դրօշակի ապահովութեանը վրայ. դրօշակը պէտք է յանձնի գօրախմբի ամէնաքաջին պահպանութեանը. կուի ատեն, յանկարծ, երբ թշնամու գնդակները վզալով կը թափթփին Փիտայիներու չորս դին, երբ մարդ գլուխը քարէն վեր վերցնելու չի համարձակիր, յանկարծ դրօշակիւրը կ'իյնայ, կ'իյնայ նաև դրօշակը. վայրկեան մը սակայն. ամէնավախկոտ գինւորն իսկ դուրս կը թռչի իր ապահով դիրքէն, վեր բարձրացնելու ինկած դրօշակը: Ազգային պատիւն է ան, յանձնւած իրենց պաշտպանութեան. միշտ պէտք է ծածանի ան, քանի դեռ խմբին վերջին մարդը կենդանի է... :

Դրօշակը ոգևորիչ, հմայիչ յատկութիւն մը ունի, ահա թէ ինչ՞ու Ասլանը աչքերը սևեռած՝ կարծես երազի մը ազդեցութեան տակ՝ չէր ուզեր աչքերուն հաւտալ: Ի՞նչ, հայոց դրօշակն ալ պիտի տեսներ... ու ետ դարձաւ:

Փիտայիները խոնկած էին իրարու քով. Ասլանը լուռ մօտեցաւ անոնց, դրօշակի ժողովուրդի մօտ գնաց ու բռնելով դրօշակի ծայրէն, երկիւղածօրէն տարաւ շրթունքներուն. երկու խոչոր կաթիլ արցունքներ անոր դէմքէն սահեցան դրօշակին վրայ... Նւիրագործումն էր ատ:

* *

Հասեր էին գիւղ. խաւարին մէջ, դռան մը առջև, աղօտ լոյս մը կ'երևէր. պառաւ կին մը դողդղացող ձեռքով ձրագ մը բռնած, միւսով տանը դուռը կռնակի վրայ բաց կը պահէր:

— « Մարէ՛, պօռաց Ասլանը, մէկ ախոռի դուռը բաց, սուվարի Փիտայիներ եկան » :

— «Սուվարի Ֆիտայի» — կը մրմռար քթի տակէն պառաւ տարակուսանքով. — սուվարի Ֆիտայի կ'ըլլայ որ» :
— «Հա', մարէ սուվարի Ֆիտայիներ են, ախոռը բաց, ձիերը տեղաւորենք» :

Պառաւը մօտեցաւ տան կողքի դռանը, բացաւ. նեխաւծ, թանձր, անախորժ հոտ մը դարկաւ տղոց երեսին — ախոռն էր. Յ ձի հազիւ կրցան տեղաւորել հոն, մնացածն են ալ տարին ուրիշ ախոռ մը :

Մինչդեռ տղոց մէկ մասը ուղեցոյցի և Ասլանի հետ գնացին միւս ձիերը տեղաւորելու, խմբապետը քանի մը տղոց հետ հետեւեցաւ պառաւին. դռնէն ներս մտնելէ ետք, անցան նեղ միջանցքէ մը ու ցախերով հիւսած երկրորդ դռնէ մըն ալ անցնելով, թոնրատունը հասան :

Ընդարձակ հողատուն մըն էր ատ : Չորս կողմէն հողէ բարձր պատեր, առանց լուսամտի, նիւղի մը երեսոյթ կուտային անոր. առաստաղի վրայ բացւած մէկ երկու ծակերէն կուգային լոյսն ու օդը : Հայաստանի տները Բսէնօիօնի օրէն մինչև օրս փոփոխութիւն չեն կրած կարծես. նոյնն են, ինչ որ էին 2400 տարի առաջ :

Թոնրատունը — որ կը ծառայէ իբրև խոհանոց, ճաշարան, ննջարան — ընդարձակ քառակուսի սենեակ մըն էր, որու մէջ իրենց տեղն ունին նաև տան շունը, հաւերը, նոր ծնած հորթիկները ևն :

Տղաքը նստան թոնրի շուրջը, ինչ տաք էր, ո՛րչափ ատեն էր որ կրակի շուրջը չէին բոլորած, մարդ մարդատուն չէին տեսած : Հազիւ տղաքը տեղաւորւած էին, պառաւը մեծ կաթսայով ջուր դրաւ պուխարին. պառաւը ուրախ էր. աշխատած ժամանակ աչքերը մերթ կասկածով դուռը կը դարձնէր, մերթ տղոց վրայ կը նետէր այնպիսի գորովալից նայածքով մը, որ մայր մը միայն կրնայ ունենալ, երբեմն ալ հատ ու կնոր բառեր կը մըմնջէր. «Փա՛ռք քեզ Ասուած... մատաղ ըլլամ անոնց արեին... սաղ սալամաթ հասան... սուվարի Ֆիտայի... ախ զուլու՛մի աչքը քօռնայ. մուրատունը մանչս հիմա ողջ ըլլար...»

— «Մարէ', — դարձաւ խմբապետը պառաւին, — կաթսայով ջուրը ինչո՞ւ դրիր» :

— «Կաթսան ինչո՞ւ դրի, պէխապէր մարդու չպէս կը խօսիս, որդի. կաթսան կը դնեն ջուր տաքցնելու համար» :

— «Լաւ, բայց տաք ջուրը ինչո՞ւ համար է...»

— «Ինչո՞ւ համար կ'ըլլայ, ոտք գլուխ լալու համար. ճամբայէ եկած էք, դուրպան ըլլամ ձեր ոտացը, աշխարհք տեղ էք քալեր : Զուրը լաւ է, հանգստութիւն կուտայ. իմ Կարօս ամէն ճամբու գալուն՝ դռնէն ներս մտնելուն պէս, 'Մարէ ջան, ջուր տաքցուր ոսկորներս սաղ ջարդւած են' կը պօռար : Տեսնելու էիք ի՛նչ ճիվան երիտասարդ էր : Հասակը իզմէ սաշափ բարձր կար, (ու ձեռքը կրցածին շափ վեր կը վերցնէր գլխէն) հա', պուխարին կը վառէի ջուր կը տաքցնէի, գլուխը լաւ մը կը լանայի, կը սանտրէի... էս սանտրով կը սանտրէի (ու ծոցէն փայտէ աժանկեկ սանտրը մը հանելով տղոց կը ցուցնէր), ճիվանս Մուշէն գընած էր նշանածին համար... ի՛նչպէս իրարու սաղ կուգային... Նշանածը Տէր Օվակի թոռն էր, հազար աղջկան մէջ մէկ հատիկ. ամէն տեսնող մատ կը խածնէր : Աղջի, ըսի օր մը, առ սա կապոյտ ուլունքները վզէդ անցուր, չար աչք շատ կայ գիւղին մէջ, զուլում մը կը բերեն գլխուդ : Ասուած չկամեցաւ, որ անոնց թագն ու պսակը պագնէի, մուրազնուն չհասան, լալէ աչքերս կուրացան... ագիզ մանչու կսկիծ էր... անոր կորուստը սաղ գիւղը լացաւ... Տիւշմանի աչքը քեօռնայ, ի՛նչ ճիվան էր, ամբողջ դաշտին մէջ անոր նմանը չէր գտնուեր... : Հա', լաւ մը կը լայի, գլուխը կը սանտրէի. 'է՛հ, մարէ, կամաց սանտրէ, գլուխս ցաւցուցիր' կը պօռար. ո՛վ մտիկ կ'ընէր, ես գործս գիտէի. սրտիս ուզածին պէս թէմիդ կը մաքրէի գլուխը. տեղաշորը թոնրի կուշտը կը փռէի, գլուխը բարձին դրածին պէս՝ աչքերը կը գոցէր, ժամերով քովը նստած անուշ անուշ քնանալը կը դիտէի : Ասուած զուկի կսկիծ շտայ, զօռ բան է, զօռ. մէկ տարւան մէջ մաղերս ճերմկցան, աչքերուս լուսը խաւարեցաւ. հիմա ողջ եղնէր, ձեզ տեսնէր, հոգին կուտար... Ախ, որդի, սրտիս կսկիծը շատ է, իմ օճախս մարեցաւ, ալ ի՛նչս մնաց. ողորմած հոգին Ընկերութեան մարդ էր, շատ անգամ օրերով կը կորուէր, ոչ ոք չէր գիտնար թէ ո՞ր գնաց, 'Որդի', ուր մնացիր' կը հարցնէի վերադարձին. ճուղապ չէր տար, միայն կը խնդար, ծիծաղը բաւական էր, ալ բերանս վրայ չէր երթար որ բարկանայի... 'Մարէ, կ'ըսէր, ես ազգիս ուղուրին պիտի մեռնիմ. մեռնիմ շատ մի լար, աղբարս ալ իմ ճամբէս թող երթայ' : Ասլանը տղայ էր, շատ ճակիլ, խելքը բանի չէր հասներ. երբեմն եղբօր հրացանը գողնալով՝ որսի կ'երթար, ես ալ

ու դող կ'ելլէի, տղայ է պէլքի փորձանք մը հանէ, բայց կարօն վրաս կը բարկանար, 'Չգէ', կ'ըսէր, թող վարժուի. էս երկրին մէջ ապրողը թէ որ հրացանէ վախնայ, վայ է եկեր գլխուն': Ասլանը լաւն է, բայց մէկէլը ուրիշ էր, ուրիշ... Սերոբ փաշի հետ էր, էնոր հետ զարկուաւ, թամամ չորս սահաթ կուեր են. կուի հաւարը մինչև դաշտ հասաւ... Գերեզման իսկ չունեցաւ կտրիճս: Մէկ երթայի երեսս հողին, քարին քսէի, արցունքովս թրջէի ճիւղանիս գերեզմանը, պէլքի սիրտս քիչ մը թեթեւար, կարօտս առնէի» — ու պառաւը դողդոջուն ձեռքով գողնոցը տարաւ աչքերուն:

Ծանր, ճնշւած դրութեան մէջ էին տղաքը: Պառաւի կցկտուր խօսքերը բացեր էին իրենց առջև մէկը ընտանեկան այն դժբախտութիւններէն, որուն նման անհամար դէպքեր անընդհատ տեղի կ'ունենան Մայր երկրին մէջ, դատարկելով հայը հայրենի օճախէն: Կա'ն ցաւեր, որոնք ողբալու համար՝ ծով արցունք չեն բաւեր. կայ սուգ՝ որը մխիթարելու համար բառեր ստեղծւած չեն, կան վայրկեաններ երբ լռելը նախընտրելի է խօսելէն: Ոչ մէկը չէր համարձակեր մխիթարական բառ մը ըսել. մեռելային լռութիւն մը կը տիրէր սենեկին մէջ, որը մերթ ընդ մերթ կը խանդարէր պառաւի զսպւած հեկեկանքը: Երկար տեւեց լռութիւնը. ծանր դրութեան տակ էին ամէնքն ալ, կ'ողջէին խօսքի նիւթը փոխել, բայց ոչ ոք չէր համարձակեր բերան բանալ. վերջապէս խմբապետը ձիգ մը ընելով՝ դարձաւ պառաւին.

— «Մի լար, մարէ': մի լար, երկու զաւակ ունէիր մէկը ազգին նւիրեցիր. դուն քու պարտքդ կատարեցիր, ան ալ իրը: Ազգի գործի համար մեռնողին վրայ չեն լար... մենք բոլորս ալ քու զաւակներդ ենք, մէկը կորսնցուցիր, բայց մեզ բոլորս քեզի զաւակ ըրիր:»

— «Աստուած մանչուս կեանքը ձեզ տայ. դուք որ չեղնիք ո՞վ գիտէ ի՞նչ կ'ըլլայ մեր վիճակը. հայու Աստուածը ձեզ զօրութիւն տայ, ձեր մօրերուն ալ մխիթարութիւն. զօրայ չէ, տղաս, զաւակ կորսնցնելը. դուք Ֆիտայի էք, կուի մարդ, կ'երթաք կը զարկէք՝ կը զարկէք ազգի ուղուրին, բայց զուլումը ձեր մայրերը կը քաշեն, էնոնց սիրտերը կը կսկծան. մեռնողին ոչինչ չըլլար, մնացողին կ'ըլ-

լայ... Տարիներով հալալ կաթդ կերցուր, աչքիդ լուսին պէս խնամէ, որ զուլում մը չգայ, գիշերը ցերեկին խառնէ, որ տղադ անհանգիստ չըլլայ, ու երբոր կը մեծնայ, նէ, որ տղադ անհանգիստ չըլլայ, մէկէն իմէկ տարիքը կ'առնէ, օճախիդ սուն պիտի ըլլայ, մէկէն իմէկ մահուան լուրը կ'առնես... մօր սիրտ չէ՝ քար ըլլայ չի դիմահուան լուրը կ'առնես... Դուք ալ իմ տղաքս էք, մանար, ես ի՞նչպէս չլամ... Դուք ալ իմ տղաքս էք, ամէնքն ալ իմ տղաքս են. Աստուած ողջ պահէ ձեզ. Ասլանս ալ ընկերութեան մարդ է, ես ալ, մենք բոլորս ալ ազգին ենք, հայ քրիստոնեայ ենք. թիւրքը, քիւրտը անհաւատ են, ատոր համար մեզ զուլում կ'անեն... Մի մեղադրէք են, ատոր համար մեզ զուլում կ'անեն... Մի մեղադրէք իս, պառաւ եմ, մէկ ոտքս արդէն գերեզման իջած... մանչուս կսկիծը հողիս առաւ. ի՞նչ ընեմ, երբ միտքս գայ կուլամ, արցունքը սիրտս կը հովացնէ, ուրիշ բան չեմ կրկուլամ, արցունքը սիրտս կը հովացնէ, ուրիշ բան չեմ կրկուլամ, արցունքը սիրտս կը հովացնէ... ես բոլորին համար կուլամ... նար ընել, ես ալ կուլամ... ես բոլորին համար կուլամ... մայր եղած ենք որ լանք... վայ մեր սև օրին»:

Արցունքները դարձեալ գլորեցան պառաւի ճմրտկած երեսն իվար: Արցունքը միշտ կարեկցութիւն կը շարժէ, եթէ լացողը ըլլայ նոյն իսկ թշնամիդ, բայց մօր մը լալը տեսնել առանց զգացելու, առանց ցաւին մասնակցելու, անկարող է մարդ էակը: Արցունքը վարակիչ է. երբ մայր մը կ'ողբայ որդին, քու աչքերդ ալ ակամայ կը լեցւին. թերևս մոռցած ըլլաս թէ դուն ալ մայր մը ունեցած ես, բաւական է մօր արցունքը տեսնել, յիշելու համար քու մայրդ...:

Տղաքներէն ոմանք աչքերնին սրբեցին. ո՞վ գիտէ քանիներ յիշեցին իրենց պառաւ մայրերը, որոնցմէ հրաժեշտի համբոյր մը իսկ չէին առած, որոնցմէ հեռացեր էին թերևս երբեք չտեսնելու համար ատոնք: Կեանքը տարօրինակ եւս երբեք չտեսնելու համար ատոնք: անոնց մայրերը պիտի լային որ հակասութիւններ ունի. անոնց մայրերը պիտի լար, պէսզի ուրիշ մայրերու արցունքը չորնար. մէկը պիտի լար, որ միւսը խնդար...:

Ոչ ոք չէր համարձակեր խզել տիրող լռութիւնը. այդ պէս լաւ էր. ամէն մէկը թաղւած էր ինք իրեն մէջ. պահ մը աշխարհ գոյութիւն ունենալէ դադրած էր անոնց համար. ամէն մարդ ինքնամփոփ կը խորհէր, «մեր»ը տեղի տւած էր «ես»ին:

Թոնրատան դուռը ճռինչով բացուեցաւ. մնացած տղաքըն էին, որոնք ձիւրը տեղաւորելէն կը վերադառնային Ասլանի հետ:

Թոնրի շուրջ խոշոր շրջան մը կազմեցին ամէնքն ալ. հիմա որ գրեթէ ապահով վիճակի մէջ էին, իրենց գործը լինցուցած՝ նոր զգացին թէ անօթի էին, թէ ամբողջ օր բերանին փշրանք չէր մտած, ու լափող աչքերով կը հետեւէին պառաւին, որ մեծ սփռոց մը փռած, սեղանը կը պատրաստէր:

Հայկական պարզ ճաշը պատրաստ էր. մածուն կար, պանիր ու կարագ — ատ իշխանական ճաշ մըն էր Ֆիտայիներու գալարեող ստամոքսներուն համար: անօթի գազաններու նման վրայ պրծան. ձեռքերու մեքենական շարժումը, սեղանէն դէպի բերան ու փոխադարձաբար, երկու վայրկենի մէջ մաքրագարդած էր ամբողջ սեղանը: Պառաւը վազեց թոնրատան անկիւնէն բերաւ խոշոր ամանով մածունը դրաւ սեղանին մէջ տեղը, ըսելով — «կերէք, տղաքս, կերէք, հէլալ ըլլայ»:

Ճաշէն ետք, թէև ակամայ, ամէնքն ալ իրենց կարգին ոտքերնին ու գլուխնին լացին ու թոնրատան մէկ կողմը ձգւած փալասներուն վրայ քնացան: Ասլանը ինչպէս խօսք տւած էր խմբապետին՝ երգիքը ելաւ հսկելու: Քիչ կար լուսաստղի բարձրանալուն. գիւղի աքլորները ձայնը տւած էին, թոնրատան ճրագը կամաց կամաց հանգած էր, ոչինչ չէր լսեր, բացի ոմանց որոտագին խորդիւնէն:

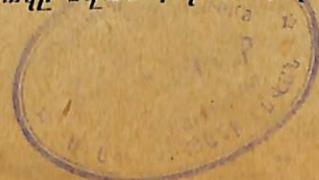
Բ

Արևը վաղուց բարձրացած՝ երգիքի ծակէն լոյսի սիւներ շեղակի սփռած էր թոնրատան մէջ: Ֆիտայիները մէկը միւսի ետեւէն արթննալով՝ բոլորած էին թոնիրը. ոմանք դեռ իրենց պարզ նախաճաշիկը կը շարունակէին մեծ ախորժակով, ուրիշները հրացանները քանդած՝ կ'իւղէին մասերը, իսկ միւսները Ասլանի շուրջը բոլորած՝ կը խօսակցէին... Խօսակցութեան նիւթը Սասունն էր...

Սասուն, ո՞վ չէր ոգևորւած անոր անունով, ո՞վ սարսափի օրերուն աչքերը չէր դարձուցած դէպի այն բարձունքները, որոնց վրայ ափ մը ժողովուրդ՝ անյիշատակ ժամանակներէ թառած՝ յոյս ու հաւատք ներշնչած էին դաշտեցի հայուն: Սասունը մէկն է պատմական այն անուններէն, որոնք մեր ամբողջ պատմութեան մէջ լուսատու աստղերու պէս միշտ փայլեցան... Հայաստանը դատարկեցաւ յաճախ, հայութիւնը հոգևարքի մէջ գտնեցաւ, բայց Սասունը մնաց ու պահեց իր կէս-անկախութիւնը: Սասունը երրորդութեան մը հայրն էր... Թող չըլլային այդ բարձունքները, հայը շատ աւելի դիւրաւ ցիրուցան ու տարագիր եղած կ'ըլլար իր հայրենիքէն:

Եկաւ օր մը երբ հայուն ազատութեան ձգտումներու յենակէտ մը, կուէի զօրեղ կուսան մը նկատեցաւ ան: Թշնամին — որ մօտիկ և հեռաւոր անցեալին մէջ քանի քանի անգամներ փորձած էր յոյսի այդ ջահը խորտակելու — 1894ին աճապարեց Սասունի արիւնին մէջ խեղդել ազատագրումի բոլոր յոյսերը: Բայց ապարդիւն: Սասունը վերաւոր էր, բայց ոչ մեռած. արեան կոլուստը տկարացուց ան, բայց չսպաննեց, ու նորէն կեանք առաւ ան: Քանդուած գիւղերը վերաշինեցան, ցրւած բնակիչները քիչ-քիչ վերադարձան հայրենի օճախը. դադարէ մը ետք, հայ կեանքը վերստին սկսած էր ծլիլ Սասունի մէջ: Վտանգը անցած չէր սակայն, ո՛չ հոն վերը լեռներուն մէջ, ո՛չ վարը՝ Տարօնի դաշտին մէջ: Լեռներու ոգին մարմնացաւ այս անգամ Սերոբ-Աղբիւրի մէջ — անընկճելի հսկայ մը, որ տարիներ խաղցուց կառավարութեան զօրքը, սարսափեցուց ոստիկանը, պահապան հրեշտակը եղաւ հարստահարւածին, մինչև

1443 - 2001

դաւաճան ու վատողի ձեռք մը նենգութեամբ խզեց անոր կեանքին թելը 1898ին :

Կառավարութեան խորհուրդները ծածուկ չէին այլևս . Սերոբի մահէն ետք , քանի մը անգամ փորձեր եղան զօրանոցներ շինելու Սասունի բարձունքներուն վրայ — հայ լեռնականը պահ մը չվարանեցաւ . կիներն էին որ կացինով , բահերով ու քարերով դէմ ելան թիւրքերուն և դաշտ քշեցին զինուոր ու որմնադիր . . .

Այդ միջոցին էր որ Սերոբի ընկերները քովքովի կուգային , կը խմբէին նորէն , ու հիմա՝ բերնէ բերան կը թռչէին նոր անուններ՝ Գէորգ Չավուշ , Անդրանիկ և ուրիշներ . մէկը ինկած , տասը բուսած էր . . .

Տեղի կ'ունենար Առաքելոց վանքին համբաւաւոր կռիւլը , որ նոր յոյս եկաւ ներշնչելու ո՛չ միայն լեռնաբնակ սասունցուն , այլ և բովանդակ հայութեան . . .

* *

Ոգևորութեան շրջան մը սկսած էր . Առաքելոց վանքի կուէն ետք , յեղափոխական գործնէութիւնը կը պօռթկար , դուրս կ'ելլէր գաղտնի պատրաստութեան փուլէն , ինչպէս պատահած է ու կը պատահի ամէն տեղ , ուր աղատագրական շարժումը ժողովրդային կերպարանք կ'ստանայ : Սասունին սպառնացող սուլթանական շարաշուք ծրագիրը և տարօնցու վճռականութիւնը և յեղափոխական զարթօնքը՝ Սասունի վրայ դարձուց ամբողջ հայութեան ուշադրութիւնը : Վտանգը ակներև ու մօտալուտ էր , պէտք էր ժամ առաջ օգնութեան հասնիլ , առաջն առնելու համար 94ի կոտորածի կրկնումին :

1903 թւականն էր . ոգևորութիւնը մեծ էր . խմբեր կը պատրաստէին , հարիւրաւոր դիմումներ կ'ըլլային մասնակցելու խնդրանքով Տարօն երթալ պատրաստող խմբին , անկարելի էր բոլոր խնդրատուններուն գոհացում տալ . . . 25 հոգի ընտրեցան ԹՈՒԳՈՒՄԻ (Թուման Թումեան) խմբապետութեամբ Սասուն երթալու . Ֆիտայական առաջին հեծեալ խումբն էր որ սահմանէն պիտի անցնէր : Ամբողջ կովկասը սրտատրոփ կ'սպասէր հետևանքին . այդ խմբի յաջող մուտքէն կախում ունէր միւսներու յաջորդական շարժումը դէպի ներս : «Մըրիկ» էր խմբին անունը : Ահա այդ հեծեալ-խմբին էր , որ պատահեցանք Մ . դաշտի Դ . գիւղին մէջ , 1903 մայիս ամսուն : —

Գ .

Հակառակ խմբապետին ձեռք առած զգուշական միջոցներուն՝ նոր խումբի մը գիւղ մը մտնելու լուրը դեռ լուսաբացին կայծակի արագութեամբ տարածւած էր . գիւղացիք բոլորը գիտէին ատ , սկսած պառաւ տատէն մինչև նոր ոտքի կանգնող լաճը :

Ու ի՞նչպէս կարելի էր գաղտնի պահել , ո՞վ իրաւունք ունէր ծածկելու այդքան փափաքելի հիւրերու ներկայութիւնը , ի՞նչպէս կարելի էր անոնց գիւղ գալը թաքցնել : Երբ գիւղական միօրինակ կեանքին մէջ ամէնափոքրիկ դէպքն իսկ անհրաժեշտօրէն տարածայնութիւններու առիթ կուտար , ու՛ր մնաց յեղափոխական հեծեալ-խմբի մը մուտքը , ան ա՛լ յանկարծակի երևալը :

Ձգենք մէկդի խումբի մը համար պատրաստութիւններու պատճառով եղած շարժումները , թոնիր վառելը , հաց թխելը , որ անպայման դրացիներու ուշադրութիւնը կը գրաւէ կեանքի մը մէջ , ուր քովի դրացին այնքան ծանօթ է տան մը մէջ անցած-դարձածին , որչափ ինքը տեսցին : Մէկդի ձգենք ասոնք , ու խնդիրը քննենք աւելի բարոյական տեսակէտէ մը :

Գիւղացին իր ծով ցաւերուն մէջ , անոնց՝ յեղափոխականներու՝ օք մը իրեն օգնութեան գալու գաղափարովը միայն կարողացեր է տոկալ այդ դժոխքին , հոգևարքի տառապանքին . երկա՛ր ատեն անոնց գալուն սպասելով՝ օօրօրած էին իրենց յոյսերը , ու հիմա եկած էին անոնք՝ ժողովրդական-ազգային տենչերու և ձգտումներու առաքեալները : Ո՞վ կրնար արգելել գիւղացին , որ կարօտագին չփաթաթէր հեռուէն եկող եղբայրներու պարանոցին , անոնց , որոնց գալը երգած էին անընկճելի հաւատքով մը .

« Մենք եղբայրներ ունինք հեռու տեղերում ,
« Նրանք մեր վրայ լռիկ արցունք են թափում . »

Եղբայրներ , որոնք դարևոր արցունքները սրբած , արիւնի զէնքեր հագած , եկած էին հայրենի օճախին օգնութեան : Եկած էին տենչալի եղբայրները , անոնց ջղուտ բազուկներուն մէջ կը վազէր ազգին կարմիր արիւնը , անոնց մահ թափող զէնքերէն , անոնց վրէժէ կրակ կտրած աչքերէն

պիտի վառէին իրենց սգւոր, տրորւած սրտերը, անոնց ներկայութենէն պիտի ոգևորւէին թաղւած յոյսերը...

Եւ խումբի մուտքը մէկը միւսէն լսած և միշտ երգում պատառ եղած որ ուրիշի չըսեն, առտուն կանուխ, գաղտնիք մը չէր այլ ևս ոչ մէկուն համար: Գիւղացիք կարծես բոլորը խօսքը մէկ ըրած՝ այդ օր դաշտ չէին գացեր աշխատելու: Եւ ինչո՞ւ, ինչո՞ւ այդչափ գոհացութիւններ, չարաչար աշխատանք, արիւն քրտինք, որպէս զի չոք հացի բրդուճ մը կարողանային երկնցնել իրենց գաւակներուն... Հողը իրենց, աշխատանքը իրենց, արդիւնքը՝ ուրիշին... Իրենք ցանէին, իրենք հնձէին, իրենք քաղէին որ կառավարութիւնը գար ամբարէր ու քիւրտը գար թալլէր...

* *

Կեանքը, հայ գիւղացու կեանքը այսպէս եղած էր անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, նոյնն է և ներկայիս մէջ, ուրիշ կերպ տեսած չէին, կեանքի սովորական ընթացքն էր. այդպէս տեսած էին իրենց պապերէն: Ո՞վ կրնար համարձակիլ ուրիշ կերպ խորհելու:

Բայց օր մը, ուսկից էր երիտասարդ վարժապետ մը եկած էր Մուշէն մանուկները կարդացնելու. լաւ կարգւոր և լաւ տիրացու էր ան, բայց անոր ըսածներէն շատերը իրենց համար նորութիւն էր, յաճախ եթէ ոչ խորթ, գէթ դժւար հասկնալի՝ «ի ր աւ ու ն ք», «ա գ ա տ ու թ իւ ն», «արժանաւոր կ ե ա՛ ն ք» նոր բաներ էին իրենց կեանքին տափակութեանը մէջ: Տէր Օվակը որ գիր-կարգումէ հասկցող էր, աշխարհ տեսած, — շուտով բարեկամացեր էր վարժապետին հետ, շատ հազւագիւտ դէպք մը, ու օր մը տէրտէրն որ միշտ «տո՛ւք զկայսերն կայսեր» կը քարոզէր, հակառակը քարոզած էր եկեղեցու բեմէն: Այդ կիրակին ժողովրդի յիշողութեան մէջ բեւեռւած մնացեր էր. յեղափոխիչ օրն էր ան, ու գիւղացիք որ գիտէին թէ իրենք կ'աշխատին և ուրիշը կը վայելէ, հիմա հասկցեր էին որ այդ այդպէս ըլլալու չէր, որ իրենց ապրածը կեանք չէր, որ իրենք աշխարհ եկած չէին միայն չարչարելու, տառապելու, այլ ապրելու համար իրենց արդար վաստակովը, կեանքը վայելելու իրենք ալ... Այդ օրէն սկսած նոր հօրիզօն մը բացւեր էր իրենց աչքին. անորոշ ու մութ էր ապագան, բայց յստակ ու ջինջ էր իրենց հասկցողութիւնը:

* *

Առտուն կանուխ, գիւղի ծերունի քահանան՝ Տէր Օվակը հազիւ երեսը գիւղամիջին վազող պաղուկ առակի ջրովը թարմացուցած, դողդոջուն քայլերն ուղղեց դէպի եկեղեցին, որ կը գտնուէր գիւղի հարաւային ծայրը, պզտիկ բարձրութեան մը վրայ: Ժամին բակը այդ օր մեծ բազմութիւն հաւաքւած էր. ամէն մարդ շտապած էր դալ նորութիւն մը լսելու խմբի մասին, ու ինչե՛ր չէր տարածայնւած: Գիւղի իշխաններն ու ծերունիները՝ խումբ խումբ բաժնուած՝ ծանր ծանր կը խօսակցէին. դժւար չէր գուշակել անոնց զգուշաւոր ձևէն, փսփսուքի նման խօսակցութենէն որ բոլոր մտքերը զբաղեցնողը նորեկ հեծելախումբն էր: Գիւղացիներու սովորաբար լուրջ, մտախոհ դէմքերը այդ օր պայծառ գոհունակութիւն մը կ'արտայայտէին:

— «Ողջո՞յն ձեզ ու բարի աջողում», բարեկց քահանան, հասնելով գիւղացոց քով:

— «Օրհնեա տէ՛ր, տէր հայր, ժամասացութեան ատեն է» պատասխանեցին գիւղացիք:

— «Հա՛, որդիք, ժամ անենք, աղօթք կարդանք, գոհունակութեան աղօթք... մեծ օր է այսօր:»

— «Մեռնիմ Աստուծոյ զօրութեանը, տէր հայր, մեծ օր է, շատ մեծ, այս օրն ալ պիտի տեսնենք եղբր» — խօսողը գիւղին մեծ իշխանն էր, փանախենց Մկրտիչ աղան:

— «Հա՛, աղա Մկրտիչ, Ով համբերեսցէ իսպառ նա կեցցէ՛, աւետարանի խօսքերն են, մեր աղօթքները ընդունելի եղան, ահա եկան վաղւան աշխատողները... փառք Աստուծոյ»:

— «Փառք քեզ, Ասուա՛ծ, փառք քեզ յամենայնի, արձագանգեց Մկրտիչ Աղան, խելք հասցնելու բան չէ, տէր հայր, մարդ լսածին չի հաւտար, թէ և Ասուած գիտէ, գիր չէր ցերեկ ազօթած եմ, բայց որի խելք կը հասնի աղքուցեթեան բաներուն, ոտաւոր հա... ողորմած հօգի Սեբրոն ալ, Գուրգէնն ալ ոտաւոր էին. բայց սուվարի... խէր ըլլայ. Ասուած բաներնին յաջողի. մեզ ալ ողորմի:»

— «Ա՛յ, Մկրտիչ աղա, — խօսքի մէջ մտաւ ոէսը — Աստուծոյ ողորմութիւնը չէ հապա ի՞նչ է մեր ախպրտոց դալը. տարւայ այս ատեն զուշը կրնայ մինչև հոս դալ առանց հաւար փրցնելու. անիծեալ քրդերն որ չորս կողմ պա-

տեր են, ալ քար, ալ թուփ չմնաց որ բռնած չըլլան անոնք : Չէ, այս գործին մէջ Աստուծու մատը կայ, երթանք, տէրտէր, երթանք աղօթենք :»

Բոլորը հետեցան տէրտէրով, որ երկիւղածութեամբ եկեղեցու դուռը համբուրելով ներս մտաւ . ժողովուրդը հետեցաւ անոր :

Շատ անգամներ աղօթած էին գիւղացիք, եկեղեցու մաշած փսիւթները ատոր անհերքելի ապացոյցներն . էին . բայց այդ օր, հակառակ եկեղեցու մէջ տիրող խաւարին՝ ամէն բան պայծառ էր . խորանին մէջ տեղ բազմած Քրիստոսի պատկերն ալ կարծես զւարթ կերպարանք մը ըստացեր էր . միշտ անգիտակցօրէն մըթմըթած՝ աղօթքնին՝ այսօր որոշ ջերմեռանդութեամբ մը կ'արտասանէին գիւղացիք . կարծես նոր կը հասկնային անոնց միտքը, թերևս միայն կիսովին կը հասկնային այդ դրաբար աղօթքները . սակայն ինչ հոգ . մինչդեռ անոնց շրթունքները մեքենաբար կ'արտասանէին սովորական շարականներն ու տաղերը, անոնց միտքը աւելի յստակ, աւելի պարզ կերպով թարգման կը հանդիսանար Բարձրեալին առջև իրենց սրտերու թագուն աղաչանքին . . .

Ժամասացութիւնը երկար չտևեց : Կէս ժամէն աղօթողները քահանային առաջնորդութեամբ դուրս ելան . Տէր Օվակը զգեստաւորւած էր, տիրացուներ՝ շապիկներ հագած կը հետևէին անոր . պզտիկ երեխայ մը անոնց առջևէն կը տանէր խաչելութիւնը : Ժողովուրդը կը հետևէր թափօր կազմած, որուն վերջապահներն էին՝ ընդունւած սովորութեան համաձայն, կիներու սոււար խումբը : Թափօրը կամաց կամաց առաջ կը շարժէր գիւղի մէջէն . հետզհետէ ուրիշ կիներ, երեխաներ, այր մարդիկ սոււարացոցին թափօրը, որ հիմա պատկառելի բազմութեան մը հասած էր, երբ մօտեցաւ Ասլանի տանը . դուռը կիսաբաց էր, թափօրը կարգ ու կանոնով ներս մտաւ :

Խմբապետ Թորգոմը այդ պահուն իր ընկերներու հետ բոլորած էր թոնիրը . փորերնին կուշտ էր հիմա, ջարդուած ոսկորնին քիչ մը կազդուրւած, համեմատաբար ապահով — ասոնք առաւելութիւններ էին, որոնց շատ քիչ անգամ կարելի էր պատահել, այդ շարքաչ, զրկանքներով լեցուն Քրիստոսական կեանքին մէջ :

Բոլորովին անտեղեակ դուրսը անցած-դարձածին, հեծեւխամբի ընկերները յանկարծակիի եկան, երբ տիրացուները «Հրաշափառ Աստուծոյ և միշտ բարեխնամող» շարականը երգելով ներս մտան . թափօրի մնացած մասն ալ անոնց ետևէն . ընդարձակ թոնրատունը լեցւեցաւ, ասեղ ձրգելու տեղ չկար, Քիտայիները շարժուած մնացեր էին այդ անակնկալին առջև : Տիրացուներ կիսաբոլոր մը կազմեցին, տէրտէրը մէջ տեղ, մէկ ձեռքը աւետարան, միւսին մէջ խաչ մը, շարունակեց աւուր պատշաճի ժամասացութիւնը :

Պաշտամունքը դեռ չէր լրացեր, երբ ծերունի Տէր Օվակը մօտեցաւ խմբապետին ու հազիւ լսելի ձայնով բան մը փսփսաց անոր ականջին և, խմբապետի գլխու թեթև շարժումին վրայ, մօտեցաւ թոնրատան անկիւնը կարգ կարգ շարւած հրացաններուն, վերցուց անոնց քովէն մոմաչորով փաթաթուած երկար ձողը, դողդոջուն ձեռքով հանեց ծածկոցը ու յաղթական կերպով վեր բարձրացուց ոսկեծոպ դրօշակը . . .

Իրարանցում մը ինկաւ բազմութեան մէջ . ամէն մարդ, իր առջևինը հրմշտկելով, կը ջանար աւելի մօտէն տեսնել, շօշափել ան . պատկառելի քահանան յուզումէն դողդղացող ձեռքը վեր բարձրացուց . ամէնքը լռեցին, ու քահանան նախ անկապ ու անհամարձակ, բայց հետզհետէ ոգևորւած՝ սկսաւ խօսիլ ժողովուրդին :

— «Օռհնեալ ժողովուրդ, էս օր մեծ մեծ օրվան նախատօնակն ի որ կը կատարենք . վաղ մեր ազատութեան օրն ի, մեր ազատութեան որ անխիղճ տէվրան խլեր էր մեզնից . շատ խամբերանք, շատ աչքեցինք էս օրվան, երբ մենք քեանց Ղազարոս յարութիւն պիտի առնենք մեր գերեզմնից : Մեր դիմաց արնէ ծով ի, մեր ոտներ արուն պիտի ներկուին, չուր մե՛ք խառնենք մեր նպատակին . մենք ետվալ կը քէլենք, մեր ատումը ծանտր ի . Աստուծոյ կիտն մենք հանսա պիտի աջողի՞նք թէ չէ . ամա մեր ումպրի մէջ կ'ասես թէ մէկ բան մը պինտ բռներ ի, չթողնե, որ մենք պիւթուն պիւթունէ թմրինք մնանք . ազգութեան սէր մե պինդ ի պախե վեր մեր խողջրին : Մեր մազերաց կէօրէ մենք զուլում ենք տեսե, մեր սիրտ, մեր ջիկեար սունկրի նման ծակ ծակ ի դարձե, մեր վաթան աւեր, մեր ձղեր տկող, անթի, մեր նամուս ոտնատակ տւած, մեր սուրբ եկեղեցին պղծւած . էլ ի՞նչ մնաց, մէկ չոր կեանք

տէլէնմիջ պիտի էլնինք տիւշմնից, քաւ լիցի, էն սուրբ խաչ, էն Տիրամէր վկայ որ մենք ումպը չունինք, մենք կենդանի մեռելներ ինք, ինչի՞ խամար ի մեր ապրիլը. մենք մեռելներով ի որ պիտի կենդանանք, արար աշխարհ աչքն ի տնկե մե կիրիչկա, պիտի թողնե՞նք որ Մշու նամուս ոտայ տակ էրթայ:

« Մեր ախպէրներ մե եարտումի են իկե, ազգութիւն մե քէօմէկ ի կայնե, ազի՛ղ ախպէրներ, ձե կուրպան, մենք պիտի փրկենք մեր վաթան, մենք պիտի ազատենք մեր ժամտներ անխաւատի ձեռքէն, մենք պիտի պախենք խայու նամուս, ձեզնէ էն որ լաչակաւորն ի թող կրաղ կայնի, փայ չունենայ էս Սուրբ Գործին մէջ:

« Օռհնեա՛լ ժողովուրդ, ահանջ էս մեր դրօշակ, էս էլ մեր մեծը (ցոյց տալով նախ դրօշակի, ապա խմբապետի վրայ) էս դրօշակ ազգութեան նամուսն ի, էտ պարունն, էլ մեր առաջնորթ, մենք էդ դրօշակի իդիվէն կ'երթանք, մենք կը կատարենք պարունի հրամանները, օռհն ի ազգութիւն...»

— «Ամէ՛ն, ամէ՛ն», ձայնակցեցաւ ժողովուրդը: Քահանան շարունակեց.

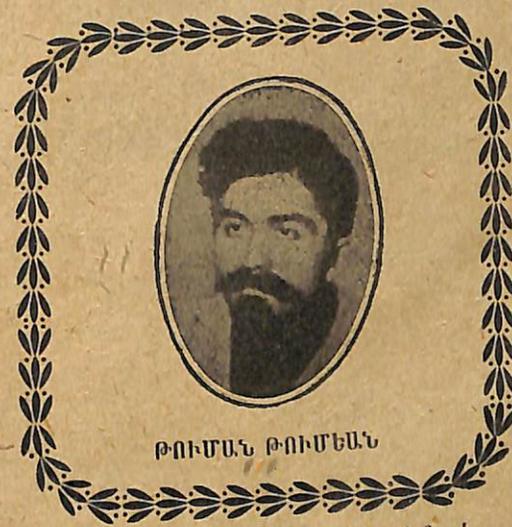
— «Ո՛վ Աստուած, դու որ էսքան վախտ վկայ ես եղե մեր զուլումին, աչք մի դարձուցի քո ստեղծածից, պարզի ձեռքդ, օգնի մեր աշխատանքին: Շատ խամբերանք, մեր խաց արտասունքով կէրանք, մեր ճգեր արունի մէջ մկրտւան. ախ Աստուած, մեր օղլուչաղը մեր ձեռքներաց խլեցին, մեր սուրբ մեռոնը ոտաց տակ տւին, մեր կոյս աղջիկներ տաճկներաց հարէմի մէջ փտան, մեր պապերը ձեն ճըթոց չհանին. մենք էլ շատ խամբերանք, ամա մըկա էլ չափը լցւաւ, մեր վրէն էլ դիմանալու մաֆար չմնաց: Ո՛վ երկնքի և երկրի Արարիչ, դիւ խասնես մե, օռհնի մեր դրօշակը, թող ինոր արնոտ ծալերը մեր գլխու վրէն ֆռֆռան ու թող էն մե առաջնորթի դեխ ազատութիւն. գի քո է կարողութիւն և զօրութիւն և փառք ամէն...»

— «Ամէ՛ն, ամէ՛ն» վերստին փրթաւ, այս անգամ ոգեւորուն՝ նոր յոյսերու երազով՝ շինական կրծքերու խոր խորերէն...»

Դ.

...Նոյն իրիկուն, խումբը մեկնեցաւ, օրհնած դրօշակը առջևէն. բոլոր գիւղացիք ճամբու դնելու դացին. իսկ քահանան և գիւղի յեղափոխական խմբերէն երկուքը ուղեկցեցան հեծելախմբին մինչև Սասունի սահմանները: Ուղեկցողները հոն արտասուալից աչքերով բաժնեցան իրենց նոր ծանօթներէն, որոնք իրենց սրտերն ալ հետերնին առած կը տանէին դէպի Սասուն...»

Ահա այսպէս անցաւ «Մրրիկ» խումբը, Մ. դաշտերէն. առաջին «սուվարի» ֆիտայիներու հեծելախումբը, որու յիշատակը միշտ անմոռաց պիտի մնայ դաշտեցոց միամիտ ու երախտագէտ սրտերուն խորը, միշտ վառ պահելով հոն մօտալուտ ապագայի մը, պայծառ Օրւան մը Յոյսը...»

ԹՈՒՄԱՆ ԹՈՒՄԵԱՆ

«Մրրիկ»ի խմբապետը, սպաննւած ՍԼԹԻ,
Յուլիս 14, 1904

Կ Ո Ւ Ռ Տ Ի Կ Ը

(ՀԱՅԴՈՒԿԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԵՆ)

—
ՎԱՐԴԱՆ—ՇԱՀԲԱԶԻՆ

ԿՈՒՆՏԻԿԸ

(ՀԱՅԳՈՒԿԻ ՄԸ ՅԵՇԱՏԱԿԱՐԱՆԷՆ)

ՎԱՐԴԱՆ—ՇԱՀԲԱԶԻՆ

Քամին բարձր սարերէն ազուի պէս՝ մեր ցրտէն դողա-
ցող մարմինը կը ծակծկէր. ի՛նչ ցուրտ էր... բը՛ռ՛ռ՛ռ
Չերմ բռնւողի նման կը սարսուռայինք ու մեր աւուաները ի-
րար կը զարնէին: Մեր չորս դին՝ լեռներուն բարձր ու
ցած գագաթները ձիւնի թանձր շերտերով ծածկւած էին:
Մենք կ'երթայինք դէպի Ս., կ'չտապէինք ժամ առաջ
տեղ հասնիլ, ճամբան երկար էր, ցորեկը կարճ: Ճամբայ
ըսի, դուն ըսէ մաղէ կամուրջ, Աստուած թշնամուս ալ
չցըցնէ մեր քաշածը. առտուն Տ... էն ելած էինք, օրար-
սակ եղած էր, դեռ շատ ճամբայ կար առջևնիս, բայց
ցուրտը ե՛՛՛ճամբայ ըլլալիք այդ եւլան եօլն կը ձգէր որ քիչ
մը արագ շարժէինք, ժամ առաջ տեղ հասնէինք:

Մէկ բարձրացիր ձիւնապատ լեռներու գագաթք, մինչև կէս մէջքդ խրելի փուխր ձիւնի մէջ, մէկ իջիր ձորերու յատակը, անցիր սրընթաց գետակներու մէջէն. ի՞նչ հոգ թէ սօլերդ ծակ են ու ոտքերուդ մատները, դուրս ինկած՝ կասկապուտ՝ կը մղմզան: Քամին կ'ոռնայ մեր չորս դին, ձիւնի մանր հատիկներ նետելով մեր երեսին, սրոնք ասեղի պէս կը ծակծկէին արևէն, քամիէն սեցած մեր երեսները: Խորհրդաւոր է բարձունքներու վրայ քամիի ոռնոցը. կատաղի թափով կը փչէ ան. հազար ու մէկ սարսափեցուցիչ բաներ ոռնալով մեր ականջներուն. սոսկումէն մեր մազերը պիզպիզ վեր կը տնկւէին: Երբեմն խաղաղ է ան, մօր մը պէս քնքուշ կը շոյէ մեր երեսը, ճակատը. ա՛խ, այն ատեն օճախի գովքը կ'երգէ մեզի, հայրենի երգիքի տակ հանգիստ կեանքը, մեր ձգած տունը, սիրելիները կը յիշեցնէ: Բայց ան տևական չէ, նորէն զարհուրելի ուժգնութեամբ կը սուրայ՝ արիւնի, եղեռնի պատմութիւններ հիւսելով. երբեմն կտրծես ուժաթափ կ'իյնայ՝ կը գալարի մեր ոտքերուն տակ, կը հեծկլտայ, կը նւաղի մեզմ հառաչի մը նման: Քամին, ոռնացող քամին, հեծկլտացող քամին, մեղմ քամին խառնուած ժողովրդի անէծքին, հառաչին ու օգնութեան աղերսանքներուն՝ վեր վեր կը պոռթկայ բարձունքներէն անդին, արար-աշխարհքին պատմելու կեանքի տառապանքը, մահւան արհաւիրքը, սովածներու խեղայեղ կանչը ռաւուքը. հեիհե անսահման տարածութիւններ կ'անցնի, կը պատմէ հեռուն բնակող խաղաղ շինականին, քաղքցուն, հարուստին ու աղքատին հայրենի երկրի մասին: Արիւնով ձնշւած հողէն, ճղակոտոր հայէն, որբացած մանուկներէն սեփսե բօթեր կը տանի. անոնց աղերսանքի, գթութեան աղաղակները կը հասնէ հեռուն ապրող եղբայրներուն: Ծանրացած անթիւ ոճիրներու պատմութիւններով՝ լայն կը տարածւի. դռներու, պատուհաններու ծակերէն ներս կը սուլէ, անտառներու մէջ վայրի գազանի չափ կը կատղի՝ կը գոռայ, անտարբեր քաղաքներու մէջ կ'ոռնայ, դռները կը ծեծէ, փեղկերը կը թափահարէ, կզմինտրները իրար կ'անցընէ, քնացող խիղճը, անտարբերութիւնը արթնցնելու համար...

Սակայն գիւղացին կը սարսափի անկէ, չի հասկնար ա-

նոր արիւնի պատմութիւնը. քաղքեցիները, փոթորիկ է կ'ըսեն, կուգայ ու կ'անցնի, չեն լսեր անոր երբեմն մեղմ հեծկլտանքը, աղերսանքի խոնարհ փսփսուքը, իրենց անտարբերութեան դէմ անոր կատղած յուսահատութիւնը. չէ՛, ոչ ոք կը հասկնայ ան. ոչ ոք մտիկ կ'ընէ անոր արիւնի պատմածներուն: Յուսահատօրէն աւելի ուժգին կը պոռթկայ ան, ամեհի թափով առաջ կը նետի կարծես՝ սևաւոր երկիրը, խոշոր գազանանոցը, հիմնայտակ կործանելու համար. ծառերը արմատախիլ կը ցանցընէ, երծանելու համար. ծխնելոյցները կը թռցնէ, ապակիներէրքները կը վերցնէ, ծխնելոյցները կը թռցնէ, ապակիներէրքները կը ջարդէ, գետերու ընթացքը կը փորը, պատուհանները կը ջարդէ, գետերու ընթացքը կը փորը, ցանքը կը փճացնէ: Մարդիկ ահ ու սարսափով տները խէ, ցանքը կը փճացնէ: Մարդիկ ահ ու սարսափով տները կը քաշւին, ապահով անկիւններ կը փնտռեն իրենց գլուխը քաշւին, կենդանիները, անբան անասունները ծածկելու համար: Կենդանիները, անբան անասունները սակայն կը հասկնան վրիժառու քամին. գլուխինները սակայն կը հասկնան վրիժառու քամին. անխղու կենդակախ կը պառկին, կը կծկտին հողին վրայ. անխղու կենդանիները կը տքան երկիւղով բռնուած, իսկ բարձր կենդանիները Աստծու պատուհասը կը համարին բոլորը... Աստծու մարդիկ կ'աղօթեն. խունկով ու շարականներով արծու մարդիկ կ'աղօթեն. խունկով ու շարականներով արծու մարդու, բարի Աստծու գովքը կ'երգեն... քամին կը սուրայ, կատաղօրէն կը խածխրտէ գանգակատան սիւները. կախած գանգակները մեղմ կը թրթռան աշխարհի մահերկալ երգելով: Աստծու տան նեղ ու երկար պատուհաններէն ներս կը վժժայ իր անսպառ շունչով, խունկը կը ցրէ արդար Աստծու գովքին տեղ՝ կիսամեռ ժողովրդին բողբոջը, անէծքը կը մրմնջէ, վո՛ւյ... վո՛ւյ... վո՛ւյ...

Մարդիկ չեն հասկնար ան. բայց Ֆիտային, սարերու գլխին մենաւոր զինւորը: Բաց գրքի մը պէս կը կարդայ բոլորը: Իր սրտէն կը խօսի քամին, հայ ժողովրդի գուլում կեանքէն կը պատմէ ան, վրէժի խօսքեր կ'ոռնայ... ան ժողովրդի պատգամաւորն է, Ֆիտային՝ ժողովրդի զինւորը, երկուքը ընկերներ են. մէկը կ'արտասուէ, միւսը արմիւսը գէպի մահ կը մղէ, մէկը կ'արտասուէ, միւսը արմիւսը գէպի մահ կը մղէ, մէկը կուլայ, միւսը կ'ոռնայ: Ֆիցունքները կը չորցնէ, մէկը կուլայ, միւսը կ'ոգևորէ: Երբեք յոգնած՝ լքուած՝ կը յուսահատի, միւսը կ'ոգևորէ: Զինւորը գժւարութիւններու առջև կ'երկմտի, քամին կը փսփսայ ականջին.

— «Քալէ՛, ձոր, սար, լեռ, դաշտ, ձիւն, բուք քեզի համար չեն. քու ներսի դիդ բռնկող կրակը բաւական է ամբողջ աշխարհքը վառելու, բռնկելու: Քալէ՛ զինւոր, ի՞նչ հոգ թէ օրերով ծով-պահ ես ու ստամոքսդ անօթութենէ կը դալարւի. ստամոքսի վրայ խորհիլ վայել է տուն-տեղ, հայրենիք ունեցողներուն. անօթի կամ կուշտ՝ բոլորը մէկ հաշիւ է քեզ համար:

«Քալէ՛, արագցուր քայլերդ, քու հարադատներդ վարը մերկ ու տկոր, սա ձիւնին-բուքին ծակ մը չունին, ուր հանգչին, պատառ մը հաց չունին որ հաց հաց պուտացող մանուկներուն տան. մի՛ դանդաղիր Փիտայի, թեւ առ, թռիր. չե՞ս լսեր խոր ձորերէն վեր բարձրացող խուլ ձայները, աղաչանքի, սարսափի, անէծքի մրմունջները... դէ, քալէ, Փիտայի, տուչմանը օր ու ցերեկ մէկ ըրած արիւն արցունք թափել կուտայ. հայի աշխարհքը արիւն արցունքի ծով կտրեցաւ:

«Քալէ, Փիտայի, հայրենի օճախին հաւատարիմ մնացորդները, իրենց սև օրերուն մէջ յուսահատ, քեզի սպասեցին. ստրկութեան մէջ, քու վրէժի խօսքերուն կարօտ մնացին:

«Քալէ՛, քալէ, քու քոյրերդ բազմութիւններու առաջ լիկեցան ու հարսներդ պղծեցան, սրբութիւններդ արհամարհեցան ու դարևոր ընտանեկան նամուսը, պատահած քրդին ու թիւրքին խաղալիք դարձաւ...»

«Քալէ՛, Փիտայի, արցունքներդ կուլ տուր, տղամարդու վայել չեն ատոնք. թո՛ղ աչքերուդ մէջ բորենի կատաղութիւնը փայլի ու թո՛ղ քու սիրտդ վրէժխնդրութեամբ բռնկի՝ միայ, ինչպէս որ հայրենի օճախները կը միան...»

«Սը՛ս, կեցիր, Փիտայի, ո՞ւր կ'երթաս, տուչմանը եօթը զլխէ դէ է, վա՛յ թէ ճանկը իյնաս. թշնամիդ մէկ չէ, երկուք չէ, շատուր է ան ու ամէն մէկը միւսէն անդուք, աւելի կատաղի. սա տաճիկն է, միւսը արիւնարբու քիւրտը. ան՝ անգթութիւնն ու ծարաւը, սա՛՛ մատնութիւնը դաւաճանութեան հետ ձեռք ձեռքի տւած. ան միւսը ցուրտն ու բուքն է, անտէր անտիրականութիւնը:

«Կեցի՛ր, Փիտայի, վայրկեան մը խորհէ. դուն ճակիլ ես, դեռ արիւնդ եռ կուգայ, ոգևորութիւնդ կ'անցնի. ետքը կը զըջաս... հանգիստ կեանք ունիս. ընտանիքիդ, բարե-

կամներուդ տաքուկ գրկին մէջ խաղաղ կ'ապրիս. հացդ խնդ չկայ. մարդ քու աչքիդ վրայ ունք կայ չըսաւ... ինչ ընենք որ քու ազգակիցները կը նեղւին, ճակատնուն գիրը այնպէս է եղեր... ո՞վ ինչ կրնայ ընել Աստծու կամքին հակառակ... Չէ, խղճի խայթ կ'ըգաս դուն...»

«Լաւ նայէ սա ձրիակերներու ստւար բանակին, սևեր հագած են ու պարկեշտ երևոյթ մը ունին անոնք, կարծես հայրենիքի սուգը կը բռնեն. անոնք պատուելիներն են, քահանաները, վարդապետները, քու տէր տիրականներդ, եկեկեղեցիներուն մէջ «Ազգիս հայոց ազատութիւն» կ'երգեն, կեղեցիներուն մէջ «Ազգիս հայոց ազատութիւն» կ'երգեն, ամպիոններուն վրայէն արիւն արցունք կը թափեն ու լճամպիոններուն մէջ կղզիացած՝ վերէն վար կը նային. ոռճիցող արիւնին մէջ կղզիացած՝ վերէն վար կը նային. ոռճիցողի համար իրար միս կ'ուտեն ու Աստծու տան մէջ կը քակի համար իրար միս կ'ուտեն ու Աստծու տան մէջ կը քողեն, «Ժողովուրդն է յանցաւորը, Աստծու դատաստանը մէկդի ձգած՝ իրենց դատաստանին դիմեցին, կ'ըսեն, Աղօթեցէք, ապաշխարեցէք ձեր մեղքերը, որ Տէրը իր հօղութեցէք, ապաշխարեցէք ձեր մեղքերը, որ Տէրը իր հօտին այցի ելլէ» — ինչպէս հովիւը ոչխարներուն մէջ կը մտնայ բուրդերը խուզելու: Դէ՛, հետևէ անոնց օրինակին, ժամու պաղ քարերուն վրայ ծնկաչոք աղօթէ, խուսկիսէ, մոմ վառէ, թերևս բարի Աստծու արդար բարկուծիսէ, մոմ վառէ, թերևս բարի Աստծու արդար բարկութիւնը իջեցնես. չունեցած մեղքերդ խոստովանէ, կուրծքդ ծեծէ, երեսդ հողին, քարին քսէ. թերևս ապաշխարանքդ լսելի ըլլայ... Հետևէ Աստծու մարդերու խօսքին, բայց ոչ անոնց դործին. մէկ ուզողին երկուք տուր, ապաղ ուզողին չապիկդ ալ տուր... Բրիստոսի քարոզն է աս. թշնամիներդ սիրէ, եթէ քու աղաղ աչքերուդ առջև մորթեն՝ քու վիզդ ալ երկնցուր... Ազգասիրական ա՛խ մորթեն՝ քու վիզդ ալ երկնցուր... քու ներքին ու վախերով հայութեան կորուստը ողբա. քու ներքին ետդ ալ գոհացում ստացած կ'ըլլայ, խիղճդ ալ հանդարտ: Անձնական դործերուդ մէջ խիղճդ մոմի կը նմանի, որ կողմ ուզես՝ կը դարձնես, ինչ ձև ուզես՝ կրնաս տալ անոր. խոր թաղէ ան կուրծքիդ տակ... թէ խիղճդ ալ չկարողացար լռեցնել, հասարակութիւնը կը խաբես, որ շատ կը սիրէ խաբել...»

«Ապրիս, Փիտայի, մոլորեցնող փորձութիւններու մէջէն դուն հոգիիդ բարձրութեամբը դուրս ինկար բարոյապէս սնանկացողներու բանակին մէջէն. որչա՛փ մեծ է դագրելի բանակը անտարբերներուն, որչա՛փ փոքրաթիւ են ընտրւածները, այնքա՛ն բարձր է անոնց արժանիքը...»

լած Մխէն ու գիւղի երեւելիներէն երեք հոգի, ձեռքերնին ու ոտքերնին կապած՝ ծեծի տակ կ'ստիպէր անոնք, որ խաբէութեամբ մը իր ճանկը ձգեն Սերոբը ու յաջողութեան պարագային մեծ վարձատրութիւն մըն ալ կը խոստանար անոնց...

«Նոր Ս. հասած էինք. շրջակաները երկար պտոյտէ մը ետք, մեր վիճակը շատ աննախանձելի էր. չէն մնայ հայ գիւղացին, շատ տեղ թէև մեզի լաւ ընդունած, հիւրասիրած էր բայց երկար ճամբորդութիւնը, գիւղերը չվտանգելու համար գիշերները դուրսը՝ բաց երկնքի տակ անցընելը, հալէ հանած էր մեզ. բայց ճար չկար, պէտք էր շուտով Սոխորդ հասնիլ: Ողորմած հոգին սարի պէս մարդ էր: «Տղա՛ք, շուտով պատրաստեցէք, ժամէ մը ճամբայ պիտի ելլենք՝», ըսաւ. ո՞վ կրնար հակառակիլ. որոշած, վերջացած բան էր: Յորդնած, դադրած նորէն ճամբայ ելանք: Ֆիտային հանգստութիւն ո՞ւր է տեսեր որ, մէկ մը ճամբայ ելլելը դժուար էր. քիչ քալելէն ետք յոգնութիւնն ալ մոռցանք, նեղութիւնն ալ. թև առած սարերէն վար կը թռչէինք: Սերոբը մեզմէ բաւական առաջ էր անցած: Երկաթէ շինւած էր կարծես. ոչ դուլ ունէր, ոչ դադրում. «Չեղ մատաղ, տղաք, հա հասէք՝ կը քաջալերէր մեզի, իսկ մենք արիւն քրտինք մտած, շունչերնիս կտրած՝ հազիւ հազ կը հասնէինք անոր վազքին: Մութ գիշերով ճամբայ էինք ելած Ս. էն, ժամերով անընդհատ վար կ'իջնէինք առանց կանգ առնելու. ո՞վ մտքէն կ'անցընէր հանգչիլ, երբ մեզ կանչողները անհամբեր աչքերնին մեր ճամբան յառած կ'սպասէին: Լուսաստղը կամաց կամաց բարձրացաւ հորիզոնէն վեր, մօտ էր արշալոյսը: Զօր տւինք մեր ուժաթափ ոտքերուն, հա իջիւր, հա բարձրացիր անհատնում լեռներէն, ձորերէն, և դեռ եկած ճամբաներուս չափ ալ կտրելիք կար: Լուսաբացին հասանք այս ձորը, շան հալի հասած էինք. ալ ոտքերնուս վրայ ուժ չէր մնացեր շարունակելու: Ա՛խ, մենք պատրաստ էինք մինչև դժոխք ալ երթալու՝ բայց մեր անտէր ոտքերը այլևս չէին ուզեր հնազանդիլ մեզի, իսկ Սօսին ճամբու կէսին արդէն Սերոբի ուսին կրթնած կը քալէր, անկարելի էր այդպէս շարունակել: Սերոբը մեր վիճակը տեսնելով, քիչ մը մտմտաց. արևը դեռ նոր լուսաւորած էր բարձր լեռներու

դադաթները. եթէ քիչ մը հանգստանայինք, կը կազդուրւէինք ու մինչև կէս օր կրնայինք հասնիլ Սոխորդ: Մինչդեռ այդ վիճակով հազիւ թէ ժամ մըն ալ դիմանայինք, և ծայրայեղ յոգնածութենէն ետք, դժուար թէ մէկ ժամուայ հանգստութիւնը բաւական ըլլար մեզի:

«Է՛, տղա՛ք, դարձաւ մեզ Սերոբը, քիչ մը հանգչինք. հրամանը կրկնել չուիք. ամէն մէկը հանդիպած տեղը փուլեցաւ: Սերոբը Սօսին հետ ճիշդ այն քարին վրայ նստաւ, ուր հիմա մեր ընկերը պահպանութիւն կ'ընէ. շատ մօայլ էր Սերոբը, մտախոհ. ոչ մեր խօսակցութեան և ոչ մեր հաց ու պանիրին մասնակցեցաւ. մեզմէ քիչ մը հեռու, մեր հաց ու պանիրն ճանակցեցաւ. կը խորհէր. դիւրին գլուխը երկու ձեռքերուն մէջ առած, կը խորհէր. դիւրին բան չէր, Մխէի պէս եղբօրը վտանգ կ'սպառնար, ան ալ մեր պատճառով: Ֆիտայիներէն ով կրցեր էր հապճեպ պատրաստութեան ժամանակ կտոր մը հաց ու պանիր դրպանը դնել, մէջ տեղ հանեց. սկսանք ուտել, կէս ժամ չէր անցեր. հազիւ մեր քրտինքը քիչ մը պաղած էր, երբ ձորի դիմացի կողմէն քիւրտ մը ձեռքերը բերնին դրած ձայն տուաւ:

- «Լօ՛, Լօ՛, Ի՞նչ մարդիկ էք»:
- «Նստած տեղերնիս պաղեցանք մնացինք. այդ ժամանակ ու այդպիսի հեռաւոր անկիւն մը, յանկարծակի քիւրտի մը հանդպիլ, լաւ նշան չէր: Մինչդեռ բոլորս շարած մընացեր էինք, Սերոբը անխռով պատասխանեց, առանց տեղէն իսկ շարժուելու:
- «Օսման աղայի մարդիկն ենք, Բաղէշէն կը վերադառնանք»:
- «Չէ՛, դուք քիւրտ չէ՛ք, իս չէ՛ք կրնար խաբել. ո՞վ էք»:
- «Ըսինք է՛. Օսման աղայի մարդիկը, Բաղէշ իջած էինք»....
- «Սուտ է, դուք հայ էք» ընդմիջեց Սերոբի խօսքը քիւրտը, դուք հայ էք»:
- «Է՛...»
- «Հայ դաշախներ էք»:
- «Չէ՛»:
- «Այս ատեն քիւրտը ին՛չ գործ ունի հոս, դուք Փիտայի էք»:

— «Ո՞վ ըսաւ » :

— «Դուն ալ Սերոբն ես . . . »

«Դեռ քիւրտի խօսքը չէր վերջացած, երբ ձորի հակառակ կողմէն հրացանի պայթիւն մը և գնդակ մը վժժալով գալն ու Սերոբի նստած քարին զարնւիլը մէկ եղաւ . բոլորս մէկանց վեր ցատկեցինք . հազիւ շարժելու ժամանակ տւին անօրէնները : Ձորի երկու կողմէն սաստիկ կրակ մը տեղաց մեր վրան . կասկած չկար որ մինչդեռ մենք ինքզինքնիս պահով կը կարծէինք, քիւրտերու խումբ մը սուսիկ փուսիկ պաշարած էր մեզի : Առաջին գնդակներէն իսկ մեր ընկեր Աւօն ոտքէն վիրաւորւեցաւ . մեր վիճակը չափազանց ծանր էր . մենք բաց տեղ, իսկ թշնամին բարձր՝ ձորի երկու կողմերուն վրայ նախօրօք դիրքեր բռնած . առ կռիւ չէր, ջարդ էր : Աստուած դիտէ թէ ինչ հրաշքով բոլորս մէկէն չկոտորւեցանք առաջին իսկ կրակին : Երկար խորհելու ժամանակը չէր : Առաջին պատահող քարը մեզ դիրք շինելով, սկսանք անոնց կրակին պատասխանել . ոմանք ձորի մէկ կողմի, ոմանք միւս կողմիներու դէմ կուելով : Յարձակումը այնքան անսպասելի և յանկարծակի եղած էր, որ մենք մեզի կորսնցուցած կը կրակէինք, հա՛ կը կրակէինք . շիտակն ըսելով մեզմէ շատեր և ոչ իսկ տեսած էին թշնամին : Քանի մը վայրկեանի մէջ խաղաղ ձորը ծուխով լեցւած կ'որոտար : Ինչպէս ըսի, արդէն Սերոբը Սօսիին հետ այդ քարին վրայ նստած էր . չեմ գիտեր թէ առաջին վայրկեաններուն անոնց ինչ պատահեցաւ, այնքան ինքզինքս կորուսած էի : Բայց քիչ մը պաղարիւնս գտայ, աչքս դէպի անոր կողմը դարձուցի, տեսնեմ իր նստած քարին տակ կկղած Սօսիին հետ, կըռըլ կըռըլ կրակ կը տեղայ Սերոբը, բոլորովին հանդարտ, անխուով, կարծես թէ արտասովոր բան մը պատահած չըլլար :

«Մենք կը կուէինք, այսինքն կը պատասխանէինք անոնց կրակին, բայց առ երկար չէր կարող տևել . մեր դիրքերը շատ անյարմար էին, քիչ մը սիրտ էր պէտք քրդերուն վեր բարձրանալու իրենց պահած դիրքերէն որ մեզի ամբողջնիս ալ կոտորէին : Շատ կռիւներու մէջ մտած ելած, շատ թիւրք ու քիւրտի հետ գործ ունեցեր էի, բայց այդ անգամուն շանորդները մեզ լաւ ծուղակը ձգած էին,

ազատումը հրաշքով միայն կրնար ըլլալ . ո՛չ կրնայինք ետ դառնալ, ոչ առաջ : Բանն ան է որ, մենք հազիւ կէս ժամ մնացեր էինք ձորին մէջ ու ժամանակ գրեթէ չէինք ունեցեր տեղը ուսումնասիրելու . ըսենք, պէտք ալ չէինք ըզգացեր, այնքան ապահով կ'զգայինք մենք մեզի :

«Ամէն մէկս գէշ աղէկ դիրքի մը տակ սքլած՝ կը կըռուէինք, առանց որոշ ծրագիր մը ունենալու . չեմ գիտեր որչափ տևեց այդ հրացանաձգութիւնը, կրբ որ Սերոբի հուժկու ձայնը հրացաններու ժխորի մէջէն ականջիս հասաւ .

— « Տղա՛ք, ձեզ մատաղ, դէպի ձորի ձախ կողմը, ձորի կողմը » :

«Յիտային քիչէն շատ բան կը հասկնայ . ճիշդ այդ կողմը վազեցինք բոլորս մէկանց : Տեսէ՛ք, ձորի երկու եզերքումը ներն ալ պատերու պէս ուղղաձիգ են, իսկ ձախ կողմինը քիչ մը ներս ինկած, քարայրի մը տպաւորութիւնը կ'ընէ : Սերոբի սրատես աչքերը կուած ժամանակ իսկ նշմարած էին մեզի համար նպաստաւոր այդ տեղը : Հարկաւ հրամանը կրկնել չտւինք . հրացանները վերջին անգամ մըն ալ արկակնել վագեցինք դէպի ձախ : Տեսէ՛ք, մեր կուած տե՛ստակելով, վագեցինք դէպի ձախ : Սերոբը, թէ ի՞նչդէն մինչև այն տեղ հազիւ հարիւր քայլ ըլլայ . թէ ի՞նչդէն պէս պատահեցաւ որ մենք ոչ մէկ փնաս չունեցանք այդ փախուստի ատեն, շատ պարզ է : Նախ՝ քիւրտերուն համար մեր այդ շարժումը անսպասելի էր . երկրորդ՝ մեզի օգնեց մեր արագ հրացանաձգութիւնը, որ ամբողջ կուէի ժամանակ թշնամին դիրքերու ետև սմբած պահած էր . իսկ մեր վագելը այնքան քիչ ժամանակ առած էր, որ մինչև քիւրտեր նկատէին, նշան բռնէին՝ մենք տեղ հասած էինք : Անգամ մը հոն հասած՝ անմիջական վտանգէ ազատուինք : Անգամ մը հոն հասած՝ քիւրտերու մէկ մասը, որ կուած կարող էինք համարել : Քիւրտերու մէկ մասը, որ ձորի ձախ եզերքին վրայ դիրք բռնած էր, կը գտնէր մեր վրան . անոնք այլևս անկարող էին մեզի փնասելու, կը մնար միւս մասը, որոնց դէմ կրնայինք կուել :

«Ինչպէս կը տեսնէք, մեր դիրքը քարքրուտ ըլլալուն, շատ նպաստաւոր էր մեզի համար . ամէն մէկս առանձին առանձին քարերու ետին դիրք բռնեցինք, փա՛ռք Աստուծո՛ւ, պէտք եղածէն ալ աւելի քարեր կային : Մեր կողմէն մասամբ մը հրացանաձգութիւնը դարդեցուցինք . քանի մը ընկերներ միայն կը կրակէին, ան ալ եթէ անխու՛ստ քայլ մը բարձրանար դիմացի դիրքերէն վեր : Առ այլ ևս կռիւ մը, աչքկապուկ կը խաղայինք, երկուստեք ալ վերին չէր, աչքկապուկ կը խաղայինք,

աստիճանի գգոյշ . գրեթէ բան մը ըրած ըլլալու համար գնդակներով կատակ կ'ընէինք իրարու հետ : Դիրքերնիս լաւ էր, լաւէն ալ աւելի, փամփուռնիս առատ, ի՞նչ հոգ թէ թշնամին շատուր էր . . . հարիւր, հազար, հինգ հազար, թող դային որչափ որ կ'ուզէին, մենք չէինք որ երկիւղ պիտի կրէինք . թէև իրենց թւի առաւելութենէն օգտուելով կրնային յանկարծ վրայ տալ, բայց ահազին մնաս կ'ունենային : Քիւրտը հօ' խելքը հացի հետ կերած չէ . անոր ուզածը մեր մօտին հինգ հարւածեան հրաշագործներն էին : Ան ի՞նչ կը հասկնայ յեղափոխութենէն, հոգն է որ կառավարութեան համար ինքզինքը նետէ կրակի դէմ, մանաւանդ որ սորված ալ էր Փիտայու բնաւորութիւնը, որուն հետ կատակ ընել չէր կարելի : Յիտայու գէնքը ձեռքէն առնելու միակ միջոց մը կայ, սպաննել ան, իսկ ատ այնքան ալ հեշտ բան չէր, անցեալի փորձերը ապացուցած էին իրեն :

«Ո՞ր երթալու համար ճամբայ ելած և անշնորհք պատահարով մը ի՞նչ վիճակի էինք հասեր : Ամէն դիւրութեամբ կրնայինք մինչև իրիկուն կուր ու ապա մութին հետ անյայտանալ : Բայց մենք որոշ գործով ճամբայ ելած էինք, մեզի անհամբեր սպասողներ կային, ո՛վ գիտէ ինչե՛ր տեղի կ'ունենային Սոխորդ : Կատարութիւննուս մենք մեզի կ'ուտէինք : Ուրիշ անգամ թշնամու հետ կուր բռնելը հարսնիք էր մեզի համար, մեր երազն էր դէմ դիմաց դալ այդ մեծահոգի քիւրտերուն, կուր դաշտի վրայ փորձել մեր ուժերը, բայց հիմա որչա՛փ կը փափաքէինք առանց կուր տեղ հասնիլ : Սերորը հեռուն քաշւած՝ պիտեք կը կրճէր, խոր մտմտուքի նշան էր ատ . մէկ՝ մեր վրայ բարձրացող ուղղաձիգ ժայռը կը դիտէր, մէկ՝ դիմացի թշնամու դիրքը . յայտնի էր որ ճար մը կը փնտռէր այդ վիճակէն ազատելու : Յանկարծ, մեզի դառնալով երեք հոգի իր քովը կանչեց . Աւօն, ես, մէկ ալ չափուց Պաղտասարը, բոլորս ալ խմբի ընտրւածները : Մեծ խօսիլ չըլլայ, ես ալ լաւ կուռողներէն էի, գէթ այդպէս կ'ըսէր Սերորը . տեսնելու բան էր թէ ինչպէս խմբի մնացորդները աչքերով մեզի կը լափէին, ո՞ր մէկը չէր նախանձեր, ո՞րը ինչ չէր տար Սերորի ընտրածներէն ըլլալու համար . . .

— «Տղաք այս վիճակին մէջ երկար մնալ չ'ըլլար, — դարձաւ մեզի Սերորը, — պէտք է ճար մը մտածել, ուրիշ ելք

չկայ, փորձենք այս կողմէն վեր բարձրանալ : Ամբողջ խմբով անկարելի է, դիմացի դիրքը բռնող քիւրտերը մեզի մէկիկ մէկի կը կոտորեն . լաւ է որ նախ քանի մը հոգիով փորձենք . քայլը թէև վտանգաւոր է, բայց առաջ գիտով փորձենք . քայլը թէև վտանգաւոր է, բայց առաջ Աստուած կը յաջողինք . դուք ինձի հետ կուգաք, իսկ դուն՝ չափուց, կը մնաս տղոց քով, անընդհատ հրացանաձգութեամբ շարժին . չես թողներ որ դիմացի քիւրտերը տեղերնուն շարժին . աշխատեցէք այնքան զբաղած պահել անոնք, որ մեր ինչ ընելը չնկատեն . իսկ մեր կողմի քիւրտերը մեզի ձգեցէք :

«Չափուց Պաղտասարը, որչափ որ ալ հնազանդ զինուոր մըն էր, մեզմէ զատուելուն վրայ՝ քիթն ու մոռթը կախած տղոց քով դնաց :

— «Տէ, քալեցէք տղաք», դարձաւ մեզի Սերորը :

— «Հապա ե՛ս, — խօսքի մէջ մտաւ Սօսին, որ մինչև այդ ժամանակ լուռ ու մունջ նստած էր, — ես ո՞ր պիտի մնամ, Սերոր :

— «Դուն տղոց հետ կը մնաս, հոգիս . երբ մենք ապահով բարձրաննք վեր, այն ատեն դուն ալ տղոցը հետ առանց վտանգի կը հասնիս մեզի :»

— «Ես քեզմէ չեմ դատուիր, Սերորը ջան, դուն ուր՝ ես ալ հոն», պատասխանեց վճռականօրէն Սօսին : Ընդդիմութիւնը բողբոլին աւելորդ էր, բոլորիս ծանօթ էր անոր կամակորութիւնը . միտքը բան մը չէր, եթէ ոչ լինցած էր, ոչ ոք չէր կրնար ետ դարձնել ան իր մտադրութենէն : Կամայ ակամայ Սերորը համակերպեցաւ ան ալ մեզի հետ վերցնելու, ուրիշ միջոց չկար :

«Հինգ րոպէ չէր անցեր մեր խօսակցութեան վրայ, երբ չափուցը տղոց հետ սկսաւ այնպիսի կատաղի կրակ մը բանալ դիմացի դիրքերուն վրայ՝ որ մեր ժամանակաւոր դադարէն սերտ առած քիւրտերը աճապարեցին նորէն քարերու ետին թաղնելի : Ծիշէ ժամանակն էր մեր շարժելու . զգուշութեամբ, քարէ քար սողոսկելով՝ սկսանք ձորի եզերքն ի վեր բարձրանալ :

«Ինչպէս կը տեսնէք, մեր բռնած դիրքերէն հարկը քայլ հեռաւորութեան վրայ՝ ձորը կ'սկսի լայննալ ու կողերը այնքան ալ ուղղաձիգ չեն — այդ տեղն է որ մենք բարձրացանք :

«Տեղ հասանք թէ չէ, Աւօյի հրացանը Սօսին տւինք ,

Մերոքն ու ես ոտքերէն բռնած բարձրացուցինք Աւօն. մեր բախտէն ժայռը շերտ շերտ ձեղքբաւած էր, ոտք դնելու տեղ ունէր, այդչափն ալ բաւական էր մեզի: Հազիւ թէ Աւօն բարձրացեր էր ու ոտքի տեղ ըրեր, երբ Սերոբը զարմանքով նկատեց իր ձեռքին արիւնլայ ըլլալը:

— «Հը՞, չըլլայ թէ վիրաւոր ես Աւօ, հարցուց Սերոբը, ձեռքերս արիւնեցան»: Իսկ Աւօն վախնալով թէ իր վիրաւոր ըլլալը յայտնուելէն ետք, Սերոբը կը դժկամակի գինքը մեզի հետ վերցնել, ստեց:

— «Է՛հ ոչինչ, անցեալ օր բշտիկ մը ելած էր ոտքիս վրայ, քիչ առաջ քարին զարկի, անիծածը արիւնեցաւ»: Մենք վերջէն իմացանք միայն թէ կտրիճի ոտնոսկրը գնդակէ մը ջախջախած էր:

«Աւօյի բարձրանալէն ետք, իրարու օգնութեամբ հետզհետէ բարձրացանք ես, Սօսին և ամէնէն ետք Սերոբը: Այդ ժայռի շերտը յաջողութեամբ անցնելէ ետք, կը մնար պղտիկ զառիվեր մըն ալ, ուր սակայն առանց օգնութեան ալ կրնայինք բարձրանալ: Աւօն առաջ ինկած էր, Սերոբն ու Սօսին անմիջապէս անոր ետեէն, ես ալ վերջապահը կը կազմէի մեր խմբակին:

«Աւօն հազիւ բարձրացեր էր ձորեզրի ծայրը, երբ մեր կողմի քիւրտերը անոր վեր բարձրացող գլուխը նշմարելով կրակեցին. բարեբախտաբար անզնաս մնաց. անմիջապէս եղած տեղերնիս կպանք հողին: Կուի ամէնավտանգաւոր վայրկենին իսկ չէի վախեցած, բայց այդ ժամանակ գնտնին կպած կ'զգայի սրտիս տրոփիւնը, թնդանօթի մը պէս ուժով կը զարնէր. հաւտա՛, կեանքիս վախէն չէր, ուրիշ անգամներ կրակի մէջ նետած էի ինքզինքս, ոչինչ չէի զգացած. բայց այդ պարագան տարբեր էր: Թէև մեզի անմիջական վտանգ չէր սպառնար. շատ շատ տղոց քով կը վերադառնայինք, բայց Սերոբի ծրագիրը պիտի վիժէր, մեր մտադրութեանը չպիտի կրնայինք հասնիլ: Մինչդեռ կը խորհէինք թշնամին ծուղակը ձգել, մենք ինկած էինք հոն. ասկէ աւելի վատթար դրութիւն չէր կարելի երևակայել:

«Ետ դառնալու մասին ոչ ոք չէր մտածեր, եթէ մտածէր իսկ, չէր համարձակեր ըսել. վեր բարձրանալ, խենթի պէս դեպի մահ վազել կը նշանակէր. հոն մնալ նպատակ չունէր. ճար մը խորհելու էր, ու ամէն անգամ որ ճար մը

խորհիլ պէտք ըլլար, աչքերնիս մեքենաբար դէպի Սերոբը կը դառնար:

«Սերոբը Աւօյէն քիչ մը վար նստած էր. աչքերը անորոշաբար առջևը յառած կը խորհէր. կը խորհէր ու անգիտակցաբար հրացանի կոթը բերանը առած կը կրծէր, խոր մտմտութի նշան էր ատ: Լուռ էինք. բոլորս ալ ակնապիշ զինքը կը դիտէինք, ուշադրութեամբ կը հետեւէինք դէմքի շարժումներուն. վերջապէս սովորաբար խոժոռ ու մըռայլ դէմքին վրայ ժպիտ մը փայլեցաւ. բարեգուշակ նըշան էր ատ, փոթորիկէն ետքը արեգակի առաջին ճառագայթին պէս կենսատու:

«Առանց խօսելու, առանց նախապէս մեզի բացատրելու, Սօսիի ձեռքէն փայտը վերցուց, քակեց մէջքէն դանակը ու ձեռնափայտի վերին մասին վրայ թոկովը խաչաձև կապեց ան, ու դառնալով ինձի,

- «Կուռտիկդ տուր», ըսաւ.
- «Ի՞մ կուռտիկս, չկրցայ ծիծաղս բռնել, ի՞նչ պիտի ընես կուռտիկը»:
- «Տո՛ւր»:

«Առանց աւելորդ խօսքի հանեցի վրայէս ու տւի իրեն. ողորմած հոգին խօսքը կրկնել չէր սիրեր, թո՛ւնդ մարդ էր, թո՛ւնդ: Ինչ հոգատարութեամբ որ երեխաները իրենց տիկիները կը հագցնեն, նոյն ձևով Սերոբը կուռտիկս հագեցուց... ձեռք բռնած խաչաձև փայտին. կուռտիկի թեւերու ծակերը անցընելով դանակի ծայրերէն, իր քօլօզն ալ անցուց մարդու ձև տալով փայտին: Ես ու Աւօն մէկ կողմ քաշուած, հազիւ հազ կը զսպէինք պօռթկալու վրայ եղող ծիծաղնիս: Իսկ Սօսին առհասարակ մեծ հաւատքով կը վերաբերէր Սերոբի ամէն մէկ ըրածին. եթէ այդ պարագային Սերոբը ըսէր թէ՛ այս քուրջի կտորը մեր Աստուածն է, Սօսին անկասկած կը պատասխանէր «այո՛» ու խաչակնքելով «Հայր մեր» կ'սկսէր:

«Սերոբ աչքին պոչովը նկատած էր մեր անձայն ծիծաղը ու դէմքը խոժոռեր էր. ձեռքի խրտուիլակը շինել շտկելէն ետք, դարձաւ մեզի շատ լուրջ ձևով մը.

— «Հիմա սա քուրջի կտորը մեզի պիտի փրկէ, մի՛ ծիծաղիք, — և անկարելի էր զսպել մեր ծիծաղը — Լաւ մտիկ ըրէք ըսածներուս. քիւրտերը հասկցած են թէ մենք կը պատրասուինք վեր բարձրանալ. արդէն Աւօն նկատեցին».

ես լաւ կը ճանչնամ քիւրտերը. վրայ տալ չեն համարձակիր, բայց բոլորն ալ պատրաստ՝ հրացաննին մեր կողմը ուղղած՝ մեզմէ մէկուն երենալուն կ'սպասեն որ արձակեն: Մեր ու անոնց հեռաւորութիւնը մօտաւորապէս 200 քայլ է. անկարելի է որ անմիջապէս կարողանան նկատել մեր խաղը. հազիւ թէ քօլօզ մը կը բարձրանայ բոլորը մէկանց պիտի կրակեն, ժամանակ չենք տար, անոնց հրացաններու արաքոցին հետ վեր կը ցատկենք ու եթէ Աստուած տայ, որ քարեր գտնւին վերը, մեր գործը յաջող կ'երթայ. դիրք որ բռնեցինք՝ մնացածը դիւրին է, 10 րոպէ չի քաշեր դիրքերը մաքրելու համար այդ շուներէն:

Նոր կը հասկնայինք Սերոբին միտքը, մեր խնդուքը փոխեցաւ սքանչացումի: Իզուր չէր որ տաճիկները Սերոբ փաշա անւանած էին ան, ուրիշ կերպ չկրնալով բացատրել իրենց հիացումը անոր կուելու հանճարին վրայ:

Սերոբը, Աւօն և ես հրացանները պատրաստ կ'սպասէինք: Սօսին մեր ետև խրտուիլակը բռնած, Սերոբի «վեր վերցուր»ին վրայ՝ քանի մը անգամ երեսը խաչակնքելէն ու «Մեծ է Աստուծո զօրութիւնը» ըսելէն ետք, վեր բարձրացուց քօլօզագլուխ կուռտիկաւոր ձեռնափայտը: Բո՛ւմբ... բո՛ւմբ... բո՛ւմբ որոտացին քիւրտերու հրացանները, ութը տեղէ՛ վիրաւորելով իմ խեղճ կուռտիկս:

Հրացաններու ձայնը դեռ չէր մարած, մենք արդէն դուրս նետուած էինք աջ ու ձախ կրակելով:

Շիտակը ես լաւ չեմ յիշեր թէ ինչ անցաւ դարձաւ, մեր դիրքերէն դուրս թռանք, որո՞ւ կրակեցինք, թշնամին ինչ ըրաւ. աչքերուս առջև կարծես ամպ կար, ոչինչ չէի տեսներ. սակայն կարճ տևեց այդ վայրկեանի ինքնամոռացումը. շուտով ուշաբերեցայ ու ինքզինքս գտայ բլուրին վրայ, առանց սակայն դիրք մը, քար մը ձարած ըլլալու. առանց երկար բարակ խորհելու, նետուեցայ փոքի վերայ գետին: Սերոբն ու Աւօն քարերու ետև ապահով, կը կրակէին: Սօսին տեղէն շարժած չէր: Սերոբի ծրագիրը յաջողած էր:

Քիւրտերը, որոնք մեր ձորը հանգչած ժամանակ իրենց բնական ամուր դիրքերու պատճառով մասնաւոր քարեր

բռնելու նայած չէին — ու պէտք ալ չկար ատոր — յանկարծակիի եկան, երբ մենք իրենց հաւասար բարձրութեան ելանք ու դիրքեր գրաւեցինք: Ֆիտայական կռիւներու մէջ դիրք գրաւելը, փոքրիկ քար մը առջևն ունենալը կէս մը յաղթութեան գրաւական կարելի է հաշուել:

Քիւրտերը մեր յանկարծակի յարձակումէն և մասամբ ալ իրենց շփոթումէն ո՛չ ժամանակ ունեցան դիրք բռնելու և ոչ սիրտ վրայ տալու ու իրենց թւի առաւելութեամբ մեր երեքիս հաշիւը վերջացնել փորձելու:

Տէ՛, ըսենք, յիմարներ ալ չէին որ մեր վրայ գային: Ի՞նչ է քիւրտին պահանջը, ինչո՞ւ կը կուռի — որովհետև յեղափոխականներ ենք, տիրող կառավարութիւնը փոխել ցանկացողներ ենք, որովհետև հա՞յ ենք, քրիստոնեա՞յ, — բա՞հ, քիւրտը այդ բոլորէն այնքան կը հասկնայ, որքան երբէք, քիւրտը այդ բոլորէն այնքան կը կազմէ ապրիլ կընքի որոտէն: Անոր կեանքի պահանջը կը կազմէ ապրիլ ուրիշի աշխատանքով, գինւիլ ուրիշի գէնքով, խորհիլ ուրիշի մտքով: Թիւրք կառավարութիւնը արիւնարբու հըրէշի մտքով: Թիւրք կառավարութիւնը ձեռքը. բայց ձեռքը ընչն է, քիւրտը անոր անգիտակից ձեռքը. որովհետև որքան ալ որ հպատակի մտքին, կրակը չի բռներ, որովհետև ալ այրողը ձեռքն է, վնասողը ձեռքը: Ֆիտային մօտ. բայց քաջ կուռող, մեծ համբաւ կը վայելէ քիւրտի մօտ. բայց քաջ Ֆիտային իբրև երէկւայ գլխակոր ուսուցիչ կը բորբոքէ նաև քիւրտին ինքնասիրութիւնը. և կառավարութիւնն ալ կրակին վրայ աւելի իւր կը լեցնէ, կը լարէ հայաքիւրտ յարաբերութիւնները, ազատ ասպարէզ տալով անոնց վայրի բնազդներուն: Քիւրտը սարսափելի հրէշ մըն է խաղաղաբնակ գիւղացիին, պատուհա՞յ մը անտէր ժողովրդին համար. բայց քիւրտը իսկապէս որոշ ուժ մը չի ներկայացնէր և անոր հոգակւած քաջութիւնը կը չքանայ կասու հայուն և անոր հոգակւած քաջութիւնը կը չքանայ գերակշիռ քիւրտէն, իսկ քանակը... հոտ է որ քիւրտը հաւասար ուժով կուռի դիրքն ունի. լուսած է թէ քիւրտը հաւասար ուժով կուռի Ֆիտայիներու դէմ. մէկուն դէմ երեքը կուգան ու նորէն հասար էր փրթի: Ուր որ մեր տղաքը կորուստ ունեցեր են, հոն քիւրտը թէ անհամեմատ մեծ թիւ մը կազմեր է և թէ լաւագոյն դիրքերը առաջուց գրաւած է եղեր: Սօս

կի իրենք զիրենք կը գտնային մեր գնդակներու տարափին տակ: Առաջին իսկ գնդակներուն՝ երկու քիւրտեր դիաթաւալ գլորեցան, շուտով ուրիշ մըն ալ կ'երթար միանալ անոնց. իսկ մնացածները կծիկը դրած՝ լեռնէն վար աներևոյթ եղած էին: Ձայն տւինք տղոց — որոնք զարմանքով տեսած էին իրենց հակառակորդներու յանկարծակի փախուստը — որ շուտով մեր ելած տեղէն վեր բարձրանան իրենք ալ:

«Մեր դիրքերէն քչւած քիւրտերուն միացած էին այդ պահուն մեծ ճամբայէն անցնող քսան թիւրք զինուոր, որոնք հրացաններու զոռզոռոցը լսելով շեղած էին դէպի մեր կողմը, ու քիւրտերէն լսելով մեր մասին, անոնց հետ միացեր էին ու վրայ կուտային աշխատելով մեզի հանել մեր դիրքերէն:

«Կէս ժամու չափ ամէնավտանգաւոր դրութեան մէջ էինք. անիրաւ զինուորները այնպիսի կանոնաւոր հրացանաձգութիւն մը սկսան, որ անկարելի էր այլևս դիրքերէն գլուխ բարձրացնել. մեր քովէն, մեր վրայէն գնդակները սուլելով կ'անցնէին քարերու զարնելով, հողի անձրև մը թափելով մեր վրայ: Մեր նեղ վիճակէն օգտուելով՝ քիւրտերէն ոմանք բաւական առաջացան ու լաւ դիրքեր բռնած էին. մեր տղաքը չէին երևնար. մեր վիճակը կամաց կամաց չափազանց երկիւղալի կը դառնար. թշնամին վարպետ թաքթիքով մը կիսաշրջան մը կազմած, մէջ տեղը զինուորները, երկու կուշտերը քիւրտերը, վայրենի աղաղակներ հանելով ուղիղ մեր վրայ կը խուժէր. մեր բանը բուսած էր. ի՞նչ կրնար ընել երեքը վաթսուն-եօթանասունի դէմ:

«Ես ձախ թւին, Սերորը կեդրօնին, իսկ Աւօն աջին դէմ կը կուէինք. ի՛նչ կուել, կը կրակէինք որչափ արագ որ կրնայինք. մեր հրացաններու փողը կրակ կտրած էր, ձեռք դպցնելը անկարելի. բաւական տևեց այդ օրհասական կռիւը, թշնամին թէև քանի մը զոհ տւած՝ կատաղի թափով կ'առաջանար:

«Ես բոլորովին յոյսս կտրած՝ վերջին աղօթքս կը մրմընջէի: Կռիւը 300 քայլի վրայ տեղի կ'ունենար, մեր մինչև

այդ ժամանակ անփնաս մնալը կը պարտէինք նախօրօք դըրաւած դիրքերնուս: Մենք կը կրակէինք, բայց թշնամին, զօրքերու առաջնորդութեամբ վրայ կուտար. 200 քայլ հազիւ մնացեր էր, հա՛, քիչ ալ ու մեզի պիտի հասնէին, երբ յանկարծ, մեր դիրքէն քիչ մը վար հինգ, տասը, տասնևհինգ հրացաններ միաժամանակ բացեցան. մեր տղաքն էին, նոր բարձրացած, մեզ օգնութեան կը հասնէին. ժամանակն ալ էր. երեքս քիչ էինք, իսկ տասնըութը շատ շատ էր թշնամուն դէմ կուելու: Տղոց ճիշդ ժամանակին հասնելը կուէին կերպարանքը փոխեց. հիմա թշնամին էր որ մէկ շուկ մօտին գնդակի հասողութեան շրջանէն դուրս փախած, ակռաները կճրտացնելով հանդիսատես կ'ըլլար մեր խենթ խելառ գրկախառնումին:

«Ոչ ոք կրնայ երևակայել մեր ծայրայեղ ուրախութիւնը. կը համբուրէինք, ոմանք պար կը բռնէին. կատակ բան չէր, մինչև դժոխքի դուռը հասած էինք. շիտակը. երթալիք տեղս արքայութիւն ալ ըլլար, չէի ուզեր. դեռ շատ կանուխ էր, մեղացս թողութիւն չէի ստացեր: «Սյդպէս լմնցաւ այդ կռիւն ալ, որ չորս ժամ տևեց: Սմբողջ կուէին մէջ քիւրտերէն 6 մեռած էին և 2 վիրաւոր, զինուորներէն 2 վիրաւոր, իսկ մեզմէ միայն Աւօն ոտքէն վիրաւորւած էր:

«Թէև յաղթութիւնը մեր կողմն էր, բայց այլևս անկարելի էր շարունակել մեր ճամբան. մեր առաջը կտրած էին, անցնիլ փորձել այդ շղթայէն՝ մեծ անխոհմտութիւն պիտի ըլլար. կամայ ակամայ ետ դառնալ ստիպեցանք. իսկ թշնամին խոհեմութիւն համարեց չհետապնդել մեզի Ս.ի մարդակուլ ձորերուն մէջ:

«Իրիկնադէմին Սոխորդէն մարդ հասաւ, մեզի պէտք չէին ունեցեր. Սլայ բէկը քիչ մը ձուածեղ և հաւ խշտելէն ետք, առած քալած էր դէպի Բաղէշ...»

Թօփալ Միօն լմնուց իր պատմութիւնը: Ամէնուս աչքը բնազդօրէն դարձաւ անոր հագած կուռտիկին վրայ. ո՞վ հպարտ չէր զգար ունենալու ան. ֆիտային կը փոխէ՞ր այդ աննշան բրդէ՞ հագուստը թագաւորական ծիրաններուն հետ: Ութը ծակ ունէր կուռտիկը, ութը փառքի նշաններ էին հայրենիքի անձնուրաց զինուորին համար:

Արևը թեքած էր դէպի արևմուտք. լեռներու հսկայ սուերները գիկզակ կ'երկարէին. ժամանակն էր ճամբայ ելլելու. վերջին անգամ մըն ալ աչքերնիս դարձուցինք այդ հերոսական կուռի վայրին վրայ, կարծես Սերոբի ներկայութիւնը կ'զգայինք մեր քով. անոր որոտացող ձայնն էր որ կը հնչէր մեր ականջին.

«Առաջ, կեանքը թանկ է. ազատութիւնը ամէնաթանկագինը. Փիտային չի մեռնիր, եթէ նոյն իսկ իյնայ անշունչ. կ'ապրի, կ'ապրի ան, քանի հայրենի խիզախ լեռները գլուխնին տնկած դէպի վեր կը մնան, վկայ անոր փառաւոր կռիւներուն: Առաջ, թող մեր ոսկորներով դրւին ազատութեան հիմքերը, առաջ, ազատութեան զինւորներ:»

ՍԵՐՈԲ—Ս.Ղ.ԲԻԻՐ
Սպաննւած Հոկտ. 28, 1899

ԱՐԻԻՆՈՏ ԶԱՄԲԱՆ

ԱՐԻՒՆՈՏ ՃԱՄԲԱՆ

Օրերով թափառած էին...
Գիշերները իրար սեղմւած՝ սառ գետնին վրայ, մութ
անձաւներու մէջ անցընելով՝ ցերեկները շարունա-
կած էին խօլական առաջացումը ամայի դաշտին մէջ, որ
ոչ ծայր ունէր, ոչ ալ վերջ...

Կիներու և մատղաշ աղջիկներու, պառաւներու ու
մանուկներու այդ բազմութիւնը, հալածական Ոճիրէն — որ
արիւնթաթախ քղանցքը սօտթած՝ կը հետապնդէր անոնց
— կանգ չէր առած վայրկեան մը հանդէլու: Ետ չէին
նայած իրենց արիւնոտ հետքը տեսնելու, որուն ծայրը հօ-
րիդօնի կապոյտին մէջ կը հալէր, ու սարսափահար Գալիք
Օրերու Աղէտէն, ձգած պապենական հին օճախը, ձգած հայ-
րենի հողն ու ջուրը, ճամբայ ելած էին՝ մանուկները ու-
սերնին շալկած, փախչելու, հեռանալու դարևոր Օճախէն,
ուր մահը իր արբանեակներով արիւն ու աւեր կը սփռէր:

Ո՛ւր կը գիմէր այդ բազմութիւնը. ոչ ոք չէր գիտեր:
Ճամբայ ելած էին երեսնին դէպի արևելք, հեռո՛ւ հե-
ռո՛ւ փախչելու, հոն, ուր կեանքը պիտի ժպտէր իրենց, ուր
բրդուճ մը հաց պիտի գտնէին՝ առանց սիրելիներու արիւ-
նով շաղւած ըլլալու, ուր կարող պիտի ըլլային իրենց մեծ
կորուստը ողբալ, իրենց սրտի հատորներու յիշատակը սը-
գալ. ազատ...

Ու երկա՛ր թափառումին մէջ, շատեր անկարող հետե-
ւելու բազմութեան՝ ու ժասպառ ինկած էին ճամբուն եր-
կանքը: Հոս՝ մայր մը նւաղած՝ դեռ պինդ մը գրկած էր
փոքրիկը կուրծքին, հոն ուրիշ մը հողեվարքի մէջ կը տա-

պլտկէր, ասդին՝ սառած դիակ մը, անդին՝ անօգնական երեխայ մը կը ճչար, ու բազմութիւնը կը շարունակէր իր ճամբան, առանց աջ ու ձախ խոտորելու, միշտ առաջ, առաջ դէպի Աւետեաց երկիրը...

Ու Ոճիրը կը հետևէր անոնց՝ իր դիւային գործը լմնցնելով ինկածներուն հետ: Եւ ինքը միայն բազմութիւն մըն էր: Հսկայ կմախքացած Մահը՝ արիւնոտ մանգաղը ճօճելով, աջ ու ձախ կ'առաջնորդէր անոր, ու անոր կը հետևէին Ոճիրին բոլոր եղբայրները — կանանչ փաթթոցով Իսլամ-ցոմը, արիւն կտրած աչքերով Թալանը, կիրքով վառած Բանբարոմը, շղթաներով զինուած Զնդանը, ակռաները կրճըտացնող Սովը, ու անոնց մեծ ու պզտիկ հետևորդները, ու բոլորէն ետք կաղնիկաղ կը հետևէր մեծ ազգերու Անարբերութիւնը...

Հալածւածներու բազմութիւնը երկար թափառած էր, առանց ապահով վայր մը հասնելու, ուր Ոճիրին ձեռքը չհասնէր: Ծամբուն վրայ ամէն դուռ գարկած էին. ոչ ոք չէր պատասխանած: Մեծ, շատ մեծ բազմութիւն մը ճամբայ ելած էր, ու հիմա իրենց խիտ շարքերը օրէ օր կը նըւազէին. տեղ չունէին զիչերելու, ու շատ անզամներ աւերակներու մէջ՝ բուերու հետ լուսուցներ էին: Անօթի էին ու տաւարներու պէս խոտ կ'ուտէին: Ծարաւ էին ու նեխած լճակներէն պապակներ կը յագեցնէին: Կիսամեռ էին ու յոյսը հոգի տու անոնց. շատերը կորան, բայց ապրելու տենչը պողպատէ ջիղեր տու անոնց շարունակելու: Օգնող ձեռք մը չերկնցաւ, բայց հաւատքը առաջնորդեց անոնց՝ արհաւիրքի ճամբուն մէջ:

Պառաւ կին մը անոնց գլուխն անցած էր հիմա: Իրիկուն մը բլուրի մը ծայրը հասան, պառաւը հոն կանգ առաւ. երկինքը կապոյտ հագած էր, ու հեռու լեռներու գագաթները քերելով՝ արևը մայր կը մտնէր: Բազմութիւնը հաւաքեցաւ պառաւին շուրջը, որ աչքերը կապոյտին խորը մխրճած՝ արձանացած էր: Ցնցողներ հագած էր ան. մերկ ոտքերը՝ քարերու դարնւած՝ կ'արիւնէին, ու բզիկ բզիկ զգեստին պատուածքներուն մէջէն, ցուրտէն դողդղացող կապտացած մարմինը կ'երևէր: Զախ ձեռքով գրկած էր մանուկ մը, որ թաթիկներով պառաւին թարշամած վզին պլլւած, գլուխը անոր կուրծքին վրայ՝ կը քնա-

նար: Պառաւին ձերմակ մաղերը վար թափւած, հազիւ երևան կը հանէին դողդղացող շուրթները, որոնք մեքե-նօրէն կը շարժէին: Բազմութիւնը անոր շուրջը ծունկի իջաւ... աղօթքի:

Պառաւը սկսաւ բարձրաձայն աղօթել: Հետևորդները կուրծքերնին ծեծելով կը հեծկտային, փոքրիկ երեխաները մայրերուն քով, անոնց պէս ծունկի իջած, աչքերնին վեր, արցունքի խոշոր խոշոր կաթիլներով լճացած, «Հայր մեր» կը մրմնջէին, իսկ պառաւը հետզհետէ ձայնը բարձրացնելով կը շարունակէր իր աղերսը:

— Անհուն ողորմութիւնովդ դժբա՛ մեզի, Տէ՛ր, փրկէ՛ մեզի Ոճիրէն, փրկէ՛ քու անունիդ համար հալածական եղած ժողովուրդը... Յոյց տուր քու արդար դատաստանըդ, ու քու հայրական ձեռքովդ վերջ մը տուր մեր տանըդ, ու քու հայրական ձեռքովդ անսահման է, Տէ՛ր, ռապանքներուն: Մեր թշուառութիւնը անսահման է, Տէ՛ր, ու մեր ցաւերը աննկարագրելի... մեր մանուկները ճամբու մեր ցաւերը աննկարագրելի մէջ բաներու երկանքը ու ծննդաբեր մայրերը հոգևարքի մէջ ձգեցինք... անունդ կանչելով՝ մեր թոքերը մաշուցան, ձգեցինք... անունդ փնտռելով՝ մեր աչքերուն լոյսը խաքու ողորմած ձեռքդ փնտռելով՝ մեր աչքերուն վրայ ւարեցաւ... Տէ՛ր, մեր կոյսերը հրապարակներու վրայ լլկեցան ու մեր մանուկները մեր առջև քարերու դարնուցան... Տէ՛ր, մեր կոյսերը մեր առջև քարերու դարնուցան... Տէ՛ր, ա՛լ դժբա՛: Մեր սրտերէն կաթած արիւնք գետեր կազմեցին ու մեր արցունքը աշխարհ ողողեց... Միածին որդիդ մեզի համար խաչը հանեցիր, իսկ մենք մեր անհամար զաւկներուն արիւնով քեզի պատարագ մատուցինք: Մեզի կեանք աւին, ու մենք մահը ընտրեցինք... Տէ՛ր, մեր պապերը դարեր քու սուրբ անունդ փառաւորեցին, ու քեզի համար անհամար տաճարներ կանգնեցին, իսկ թշնամին ազբով լեցուց քու տունդ, ու սրբութիւնը աստ կոխան ըրաւ... քու տաճարներուդ մենք աստ առատ տուինք, իսկ մենք կտոր մը չոր հաց չունինք մեր զաւակներուն տալու ու ծակ մը չունինք որ մեր գլուխը կարենանք հանգչեցնել: Քու սուրբ տանդ մէջ մենք մոմ վառեցինք ու խունկ ծխեցինք, ու թշնամին մեր երիտասարդներուն արևը մարեց ու մեր տունները բոցերու մատնեց... Տէ՛ր, օգնէ՛, Տէ՛ր, փրկէ՛ մեզի... Իսրայէլի ժողովրդին

— «Հա՛ց տուր, հաց... հաց...»

Մայրը կարծես երազէ մը յանկարծ սթափեցաւ. վայրկեան մը անմոռունջ մնաց կեցած տեղը. մախաղը պրպտեց, և ոչ իսկ կանաչ մնացած էր... վար ծռեցաւ, ու կամաց մը փսփոսաց տղուն ականջին.

— «Սո՛ւս, Ոճի՛րը կուգայ...»

Լեղապատառ մանուկը ցատքեց վեր ելաւ գետնէն, ու սարսափահար գլուխը ծածկեց մօրը քղանցքին մէջ:

Կինը ծծկեր մանուկ մը ունէր շալակը, որը չորերով պատած և չւանով մը ամրցուցած էր կռնակին: Երեխան ամբողջ առտուն լացեր էր. վերջապէս մայրը ուրիշի մը օգնութեամբ վար առաւ ան. երեխան թաթիկներով գրկելով մօրը կախ ստինքը, անյագօրէն սկսաւ ծծել... Հագիւ քանի մը վայրկեան սակայն: Դժգոհ շարժումով բաց թողուց ստինքը, ու սկսաւ ալ աւելի բարձրաձայն ճչալ: Խեղճ կինը օրերով սնունդ չէր առած, ու ստինքները չորցեր էին: Այլևս կաթ չկար երեխային համար...

Կնոջ մօտ եղող բարի պառաւ մը, մանուկը նորէն մօր կռնակը կապեց. բաւական ժամանակ առաւ ատ. ետ մնացեր էին. պառաւը արագ քայլերով հեռացաւ, հասաւ խմբին. մայրը ծծկերը շալակը, ու միւս փոքրիկին ձեռքէն բռնած, սկսաւ կրցածին չափ արագ քաշկռտել՝ հասնելու համար խմբին: Երեխան չորերու մէջէն կիսով մը դուրս ինկած, պզտիկ թաթիկները մօրը մաղերուն անցուցած՝ անդադար կուլար, սակայն ձայնը երթալով կը նւաղէր, ու վերջապէս կարեցաւ: Գլուխը ինկաւ մօրը ուսին, թաթիկները կախուեցան մօրը կուրծքին վրայ: Մայրը կը խորհէր մխիթարւած՝ «Ձուակս կը քնանայ»...

Ամբողջ ժամ մը անցեր էր: Մայրը խմբին հասած էր, ծանր բեռան տակ ընկճւած, կորաքամակ կը հետևէր. երեխան դեռ միևնոյն դիրքին մէջ մնացած էր. մայրը կուրծքին վրայ կախուած ձեռքը փաղաքշանքով մը բերնին տանել ուզեց, համբուրելու համար ան: Ամբողջ մարմնով սարսուռաց խեղճ կինը, զաւկին թաթիկները քար կտրած էին: Թշուառ կինը կանգ առաւ ճամբուն մէջտեղը. հապճեպով քակեց մէջքին վրայ ամրացած չւանը. երեխան գիրկը սահեցաւ, աչքերը արտասովոր մեծութեամբ բացւած՝ կարծես իրեն կը նայէին կշտամբանքով մը: Լեզուն դուրս ինկած

էր, մարմինը սառած: Փոքրիկը սովամահ եղած էր...

Ջարհուրած մայրը ձայն չհանեց. արցունքները չորղղեցին դէմքը. երկար տառապանքը խղած էր ձայնը, չորցուցած արցունքը: Յոգնած սրունքները դողդոջուն տեղի տւին. աշխարհը մթնցաւ աչքին: Սառած դիակը կուրծքին սղմած՝ փռեցաւ գետին: Բազմութիւնը անցեր գնացեր էր, առանց նշմարելու անոնք: Շրջակայքը ամայի էր. հեռուէն կը լսուէին սովալուկ գայլերու որնոցը...

Ամայի ճամբուն մէջտեղը դիակ մը ինկած էր, ուրիշ դիակ մը գրկած, ու փոքրիկ երեխայ մը լացող անոնց վըրայ...

Իրիկուն մը երկար ու տաժանելի թափառումէ ետք, յուսահատ բազմութիւնը գիւղ մը հասաւ: Գիշերը տարածամ էր, ու շէնքերը թանձր ստեղծներու հետ խառնած տալանդակ ձև մը ստացեր էին: Առանց երկար բարակ տատանելու, պառաւը մօտեցաւ մօտակայ տան մը.

Թա՛խ... Թա՛խ... Թա՛խ... ծանր ու միօրինակ հարուածներու տակ հին դուռը տխուր ճռինջով մը պատասխանեց միայն, ու խրճիթի խաղաղ մենութեան մէջ հետզհետէ մարեցան արձագանքները հարուածներուն... Թա՛խ... Թա՛խ... Թա՛խ...

Ճանը դուռը ու փեղկերը ամուր մը գոցւած էին. պառաւը վտիտ ձեռքերով իզուր փորձեց դուռը տեղէն խախտել, հաստատուն էր ան, ու խոշոր կղպանքով մը կղպւած: Յուսախաբ պառաւը հեռացաւ այդ տեղէն ու կանգ առաւ իր հետեւորդներով, քիչ մը վարը, ուրիշ դռան մը առջև, ու այս անգամ բոլոր ուժը հաւաքած սկսաւ դուռը ծեծել: Սրտատրոփ սպասեցին հոն, դարձեալ նոյն լուռութիւնը, դարձեալ միևնոյն խուլ արձագանքները պատասխանեցին. ոչ ոք չկար ներսը, տունը ամայի էր, ու ամբողջ գիւղը կարծես խոշոր մեռելատուն մըն էր, հոս հոն դուրս ցցւած տապանաքարերով...

Յոյսը, որ պահ մը արծարծել սկսած էր, հիմա ալ աւելի ազօտ՝ կ'անհետանար տակաւ... Բազմութիւնը մտամոլոր խռնեցաւ պառաւին շուրջը. իր բոլոր յոյսերէն կողոպտւած՝ միայն ան էր մնացեր իրեն: Ամէնուն աչքը ա-

տկած «հաւատարիմ ժողովուրդ» տիտղոսը ոտքի կոխան ըրիք... Ըսէ՛ք, ո՞վ է մեղաւորը, որ ձեր ապերախտութիւնը չարաչար պատժւեցաւ, ձեր յանդգնութեանը սրերով պատասխանւեցաւ, ու դուք ցան ու ցիր՝ աշխարհիս չորս կողմերը նետւեցաք, հանդիպողին ոտքի կոխան ըլլալու:

«Ձեր ականջները պինդ մը գոցեցիք մեր խրատներուն, երբ ուշ չէր, ու երբ կարելի էր շարունակել ձեր հանգիստ կեանքը: Դուք մտիկ չըրիք մեզի, դուք արհամարհեցիք մեզի, ու հիմա երբ ալ ուշ է, մեր դուռը ինկած՝ օգնութիւն կ'աղերսէք... Հեռացէ՛ք, դուք խստապարանոց ժողովուրդ էք, անարժան կարեկցութեան, դուք չգիտցաք վայելել ձեզի շոյլուած բարիքները, ու հիմա երբ կռիւ կայ ձեր ու Հսկիչին միջև, եկաք մեր դուռը, մեր ալ հանգիստը խռովելու: Հեռացէ՛ք, դուք անծանօթներ էք, դուք օտարականներ էք մեզի, մենք չենք ճանչնար ձեզի...»

Բազմութիւնը պատուհանին տակ հաւաքուած սարսափով մտիկ ըրած էր, սահմուկած, ձայն ձուն չէր հանած այդ անսպասելի մերժումին առջև: Ալ ի՞նչ ունէին ըսելիք, իրենց հարազատներն էին, որոնք դուռը պինդ մը գոցած, հեռու կը վռնտէին սովածները, մահամերձները: Ոճիրէն հալածուած, թափառական՝ իրենց մայրերը, քոյրերը, աղջիկները... Երկար թափառումին մէջ հեռաւոր եղբայրներ գտնալու յուսատու գաղափարը իրենց հաւատք ներշնցած էր, հոգի տւած էր շարունակելու Արիւնի Ճամբան, հակառակ անոր բոլոր չարչարաններուն, բոլոր նեղութիւններուն... ու հիմա իրենց գերագոյն ու վերջին յոյսն ալ կը ջախջախէր հոտ, սառն անտարբերութեան առջև:

Տիրող լուսութիւնը խղեց պառաւը, որ քանի մը վայրկեան խոր մտածելէն ետք ձայնը բարձրացուց.

— «Մտիկ ըրէք, ո՞վ մեր ցաւերը հեռուէն դիտող եղբայրներ, ու ձեր հապճեպ դատաստանին բոլոր ծանրութիւնը մի՛ թափէք անմեղ մանուկներու ու անօգնական կիներու վրայ: Թշնամին մեր հայրենական վառ օճախը մեր կարիճներու արիւնով մարեց, ու մեր ազատ բարձունքները գերեզմաններու վերածեց: Մեր հայրերը դառնութեան բաժակը քամեցին մինչև վերջին կաթիլը, գլուխ խո-

նարհեցնելով Հսկիչի անողոք քմահաճոյքին առջև. անոնց վայնասունը մինչև երկինք հասաւ, ու անոնց քաշած տառապանքներէն ողջ աշխարհ սարսռեցաւ: Ու դո՛ւք, միայն դո՛ւք, կեանքի վայելքով մեղկացած, չլսեցիք անոնց օգնութեան կոչը՝ որ աւելի ուժով կը սուլէր, քան աշնան փոթորիկը, քան ամպերու որոտը, — ու անօգնական ձգեցիք մեր եղբայրները, երբ չարաշուք աղէտին օրը հասաւ: Ու անոնք իրենց եղբայրներէն լքուած, միս մինակ Ոճիրին դէմ, անհաւասար կռիւն մէջ ընկճւեցան, անհամար թշնամիներէ պաշարուած: Կուեցի՞ր ինկան մեր քաջերը, մեր միներէ պաշարուած: Կուեցի՞ր ինկան մեր քաջերը, մեր Օճախը իրենց արիւնով ներկելով: Խարոյկներու վրայ մաղ-Օճախը իրենց արիւնով զնդաններու մութ խորշերու մաղ այրեցան. հարիւրներով զնդաններու մութ խորշերու մէջ չղթալակալ կորան, անհետացան, կախաղաններու վրայ մինչև վերջին շունչերնին տւին... Բայց մինչև մահ անոնք անխախտ հաւատքով երգեցին.

Մե՛նք եղբայրներ ունի՛նք հեռու սեղերում,
Որո՛նք մեր վրայ լուիկ արցունք են քափում.
Ձե՛ն խնայե՛ր թե՛ ու թիկունք կը հասնին,
Շու՛սով կուգան կը միանան Սուրբ Գործին...

«Աղէտի սև օրէն ետք, մենք, մնացորդներս Օճախին, ճամբայ ելանք մեր հեռաւոր եղբայրները գտնալու, ու անոնց հովանու տակ մեր կեանքին մնացորդը սգալով անցընելու, ու հիմա, ո՞վ եղբայրներս, ձեր գթութիւնը հայցող նելու, ու հիմա, ո՞վ եղբայրներս, ձեր գթութիւնը հայցող նելու, ու հիմա, ո՞վ եղբայրներս, ձեր գթութիւնը հայցող նելու, ու հիմա, ո՞վ եղբայրներս, ձեր գթութիւնը հայցող նելու, ու հիմա, ո՞վ եղբայրներս, ձեր գթութիւնը հայցող նելու, ու հիմա, ո՞վ եղբայրներս, ձեր գթութիւնը հայցող նելու, ու հիմա, ո՞վ եղբայրներս, ձեր գթութիւնը հայցող նելու...»

Բազմութիւնը պառաւի վերջին խօսքերէն ետք՝ ծունկի իջաւ սառ գետնին վրայ, ձեռքերնին դէպի... պատուհանները «Գթութիւն... գթութիւն...» աղերսելով...

— «Ո՛հ, մեր զգալուն սրտերը ձեր անպատմելի աղէտները լսելով կտոր կտոր եղան, տառապեալ մայրեր ու քոյրեր, — լսեցաւ վերէն նոր ձայն մը որ մեղմօրէն կը խօսէր, — ու ձեր տառապանքը մեր կաշիին վրայ զգալու պէս սէր, — ու ձեր տառապանքը մեր կաշիին վրայ զգալու պէս սէր, — ու ձեր տառապանքը մեր կաշիին վրայ զգալու պէս սէր, — ու ձեր տառապանքը մեր կաշիին վրայ զգալու պէս սէր, — ու ձեր տառապանքը մեր կաշիին վրայ զգալու պէս սէր...»

... մենք ձեզի համար Երկնաւորին աղօթեցինք, որ ներէ ձեզի՝ ձեր մեղքերը, ու այցի ելլէ ձեզի ձեր տառապանքի օրերուն մէջ... ու սգահանդէսներ կազմակերպեցինք ձեր կտրիճներու յիշատակը յարգելու, ու ամբիոններու վրայէն կրակ ու բոց ճառեր խօսեցանք թշնամուն դէմ, ու հեռաւոր երկրի մը մէջ քրիստոնեայ օտար եղբայրներու հետ երկա՛ր գիշեր ու ցորեկ մտմտացինք ձեր ապագային վրայ: Ու աւետի՛ս ձեզի, մեծ աւետիս, ո՛վ հալածւածներ, զի թըշ-ւառութիւնը վերջ պիտի գտնայ, ու ձեր տառապանքները պիտի դադրին... Դարձէ՛ք, ե՛տ դարձէք դէպի ձեր աւե-րակները, հանգչեցէք աւերակներու մոխիրներուն վրայ, մինչև որ եզներու հօտը ճամբայ հանենք Քանանու երկրէն... Ետ գացէք ձեր տուները, աղօթեցէք Երկնաւորին իր անսպառ ողորմութեանը համար, Սուրբ Հոգիով անանեցէք մինչև գան հասնին եզները... Ամէ՛ն...»

Պառաւին հետ ապահովարար բազմութիւնն ալ բան մը չհասկցաւ. խեղճերը իզուր կ'աշխատէին ուէ կապակցու-թիւն գտնել՝ սովի, ծարաւի, հալածանքի ու... եզներու միջև: Հազիւ թէ երկրորդ խօսողը վերջացուցած էր, երբ երրորդ մը սկսաւ խօսիլ, որուն առնական ձայնը բարձր կը հնչէր պարապութեան մէջ...

— «Վերադարձէ՛ք, վերադարձէ՛ք ձեր տուները, ո՛վ անձնասէրներ, որ անընդունակ էք ամէնափոքր զոհողու-թեան, վերադարձէք ձեր տուները՝ ու թող ըլլայ որ թըշ-նամին ձեզ նեղէ: Ընդհանուր շահերու սիրուն, համբերե-ցէ՛ք... Թէ որ ձեր կոյսերը բռնաբարեն՝ գլուխնիդ մէկ-դի դարձուցէք որ չտեսնէք... ու թէ որ ձեր գոյքերը թալլեն՝ ձայն ձուն մի հանէք, ու թէ որ ձեզի շարչրկեն, մի դիմադրէք, ու մասնակի կռիւներով մեր մե՛ծ նպատա-կը մի խանգարէք, ու թէ որ ձեզի ջարդեն՝ շատը նորեն տեղը կը մնայ: Ու գլուխ երկնցնելով սուրին, ամէնէն մեծ պարտականութիւնը կատարած կ'ըլլաք Հայրենիքին... Պարապ տեղը չըսեցաւ թէ համբերութիւնը... կեանք է. չըջահայեաց եղիք ու պատրաստեցէք մինչև որ հասնի որոշեալ ժամը, երբ ձեր 35—40 հազար հեռաւոր եղբայր-ներուն ահեղագոչ ռազմական աղաղակին արձագանք պի-տի տան Հայրենիքի ընդարձակ մեռելաստանները... Գա-ցէ՛ք, կտոր մը հացը ձեր անօթութիւնը պահ մը միայն պիտի յագեցնէ, ու գաւաթ մը ջուրը քանի մը ժամու հա-

մար է. բայց այդ գալիք օրը յաւիտենական է. ո՛չ վերջ ունի, ո՛չ վախճան...

Յուսահատութենէն իելացնող պառաւը բարձրաձայն պոռաց, դողդողացող ձեռքը սպառնալիկ շարժելով վերին-ներուն.

— «Անսիրտ մարդիկ, մտիկ ըրէք, անգութ մարդիկ, ականջ դրէք խօսքերուս: Ձեր քարէ սրտերը շարժելու համար մեր դժբախտութիւնը բաւական չեղաւ, ու ձեր պինդ փակած դուռը չբացեցաւ հալածւածներու առջև: Ահա՛ ձեր մայրերն ու քոյրերը՝ պատառ մը հաց աղերսե-ցինք, դուք ձեր սեղաններուն փշրուէքները թափեցիք մե-զի. ջուր խնդրեցինք, ու դուք մեր երեսին թփեցիք ձեր անտարբերութիւնը... Հանգստարան մը խնդրեցինք, ու դուք խաւար ու ամալի ճամբան ցուցուցիք մեզի. պաշտ-դուք պանութիւն խնդրեցինք, ու դուք մեզի մինակ ձգեցիք Ոճիրին առջև: Եւ դուք մեր զաւակներն էք, մեր կուրծ-քերո՛ւն վրայ սնած, ու մեր կաթո՛վը մեծցած: Մտիկ ը-րէք, աշխարհիս մէջ չկայ պատիժ մը, դատապարտութիւն մը աւելի սոսկալի քան մօր մը անէծքը, ու հիմա, որ ալ աննպատակ պիտի դեգերինք խաւարին մէջ, մինչև որ մա-նանպատակ պիտի դեգերինք խաւարին մէջ, մինչև որ մա-նանպատակ պիտի դեգերինք խաւարին մէջ, բաժնեւէլ է առաջ — Մեր ասած կա՛նց հարձ ըլլա՛յ ձեռք...»

Պառաւը դեռ պիտի շարունակէր, երբ ամէնէն առաջ խօսողի ձայնը կրկին լսեցաւ վերէն՝ որ կ'ոռնար... «Կոր-սէ՛ք, հեռո՛ւ կորսէք...»:

Դուրս կախած գլուխները ներս քաշեցան, մեծաշա-ռաչ գոցեցան պատուհանները. ճրագները մարեցան, խա-ւարը ա՛լ աւելի թանձրացաւ հսկայ շէնքին չորս բոլորը... Բազմութիւնը գլխիկոր հեռացաւ:

Շաբաթներէ իվեր թափառած էին, իրենց թիւը շատ պակասած՝ երթալով կը նազէր, ոսկոր ու կաշի մնացած՝ ուր-ւականներու նման կը թափառէին. իրենց միակ տեսքը սար-սափ կ'աղդէր...

Իրիկուն մը շէնքի մը քովէն կ'անցնէին, որ հաստ պա-տերով էր, ցած, բայց ընդարձակ. պատուհան չունէր այդ շէնքը, երկաթէ դռնէ մը զատ, որ գոց էր: Ոչ ոք ուշա-դրութիւն չէր դարձուցած անոր վրայ: Բայց հազիւ թէ

չէնքի ճակատը հասան, երբ հրամայական ձայն մը սարսափահար կեցուց անոնք :

— «Ո՞վ էք, որ գիշերայ այս պահուն ձեր տները թողած, կը թափառիք ամայի ճամբաներու վրայ: Ո՞ւրկէ կուգաք և ո՞ւր կ'երթաք:»

— «Հալածւածներ ենք, — պատասխանեց պառաւը — անտէր, անտիրական. Ոճիրէն հալածական, մահւան ճիրաններէն հազիւ ճողոպուած մահւան կը դիմենք: Դո՞ւք ովէք:»

— «Մե՞նք, մենք պաշտպաններն ենք հալածւածներուն: Մտէք մեր յարկին տակ, ու Ոճիրը կանգ պիտի առնէ մեր սեմին վրայ...»

Եւ ակնթարթի մը մէջ շէնքին երկաթէ դուռը ճոնջալով բացւեցաւ, հսկայ տղամարդ մը երևցաւ տանը առջև, որ ճրագ մը ձեռքը, ուրիշ շատ մը հետևորդներով առաջ եկաւ .

— «Մտէք մեր պաշտպանութեանը տակ, ո՞վ քոյրեր ու եղբայրներ, մեր կեանքով պիտի պաշտպանենք ձեր հանգիստը: Մեր բնակարանը անշուք ու մեր հացը չոր է, բայց մեր սրտերը տաք ու անարատ են, մտէք ու հանգչեցէք:»

Ու մօտենալով պառաւին, որուն շուրջը հաւաքւած էր բազմութիւնը, հարցուց .

— «Մա՛յր, ի՞նչ է անունդ:»

— «Իմ անունս, — պատասխանեց դողդողացող պառաւը, — իմ անունս ՍԱՍՈՒՆ է, իսկ քօւկդ:»

— «Որդիդ ԱՆԳՐԱՆԻՎը:»

Պառաւը հեկեկալով երիտասարդին վրդը փարեցաւ... փոքրիկ երեխայ մը վախուն մօրը ետևը՝ քղանցքներուն մէջ պահւումով երկիւղով կը դիտէր նորեկ մարդիկը: Մայրը երեխան փայփայելով ըսաւ .

— «Մի վախնար, զաւակս, եղբայրդ է ան:»

— «Եղբա՞յրս», հարցուց գարմացած երեխան:

— «Այո՛, Մեծ Եղբայրդ, ՅԵՂԱՓՈՆՈՒԹԻՒՆը...»

“ՀԱՅՐԵՆԻՔ”Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. — ԱՆՎՐՈՆԻՊԷ, Վէպ, յունական Յեղափոխութեան կեանքէն, Ս. Թ. Քսէնօսի: Թարգ. Ի. Ա. Երան, 1905. — գին \$1,25, արտասահման 5 ֆրանք:
2. — ԱՐՇԱԼՈՅՍ, արամա, Օսմ. Հայաստանի կեանքէն, Վարդգէսի, 1905. — գին 25 սէնթ, արտասահման 1 ֆրանք:
3. — ՄՕՍՈՒՆ ԶՕՒԻ ԱՐՇԱՐԱՆՔՆԵՐԸ, Օնիկի. — 1905. — գին 10 սէնթ, արտասահման 50 սանթիմ:
4. — ՅԵՂԱՓՈՆԱԿԱՆ ՎԻՊԱԿՆԵՐ, Միլ—Հազորի. — 1905. — գին 5 սէնթ, արտասահման 25 սանթիմ:

—*o*—

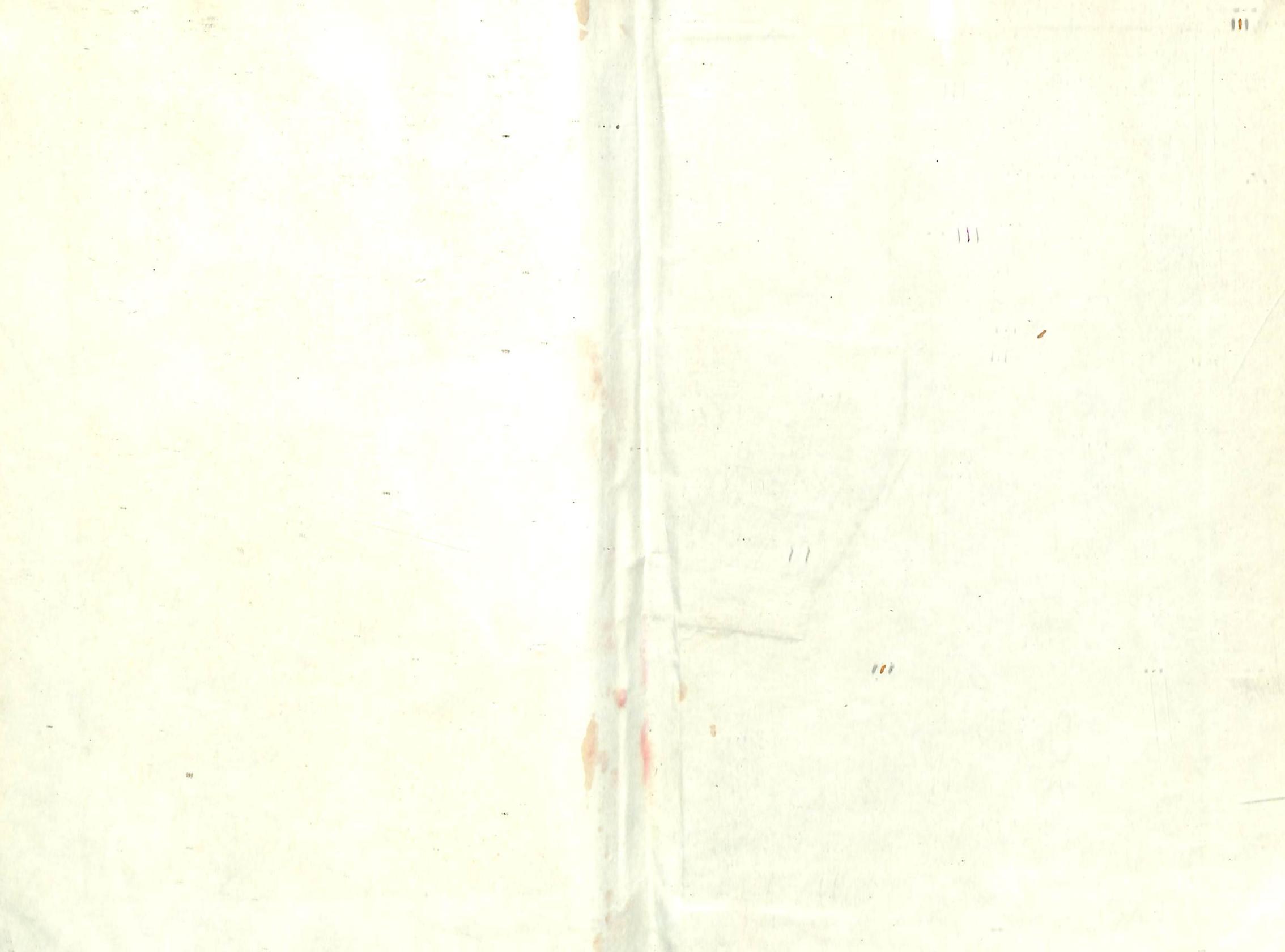
ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Նարարարեր Ազգային

ԱՐՏԱՍՏ.ՆՄԱՆԻ ԱՄԷՆԷՆ ՏԱՐԱՆԻԱԾ ԵՒ ԱՄԷՆԷՆ
ԴՈՒՐԱԳԻՆ ՇԱՌԱԹԱԹՆԵՐԸ

ԸՄԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿՐՆԱՅ ՍԻՍԻ, ՈՅԻԷ ԹԻԻԷ
Տարեկանը (52 թիւ), \$1,50, արտասահման 10 ֆրանկ:
Վեց ամիս (26 թիւ), \$0,75, արտասահման 6 ֆրանկ:

“Հայրենիք” ի տպարանը կը կատարէ տպագրական ամէն տեսակ գործեր՝ անգլիերէն և հայերէն: Կընդունի Կրտսէի տպարանընէր: Բերել կուտայ Թիւրքիա, Ասիկա և արտասահման հրատարակած գրքեր: Վերադասելը ԿԱՆՆԻՎ:

43956

180